लङ्कार

दशरूपकाटीका

दशरूपकावलोकः

~~[illegible]~~

२२८

१८

वत्ता काव्य १

श्रीसरस्वत्यै नमः

संपादितं भारद्वाजजगंनाथेन

दशरू.टी.
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीभरताय नमः ॥ प्रणिपत्याशिवं सांबुमाचार्यं भरतं तथा । क्रियते दशरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥ १ ॥ इह
सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन समाप्त्यर्थमिष्टयोः प्रकृताभिमतयोर्देवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेनानमउति । दश
रूपेति च । यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदंगवदाचरति महाभोगेन घनघनध्वनो नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्धतेनृत्ये त

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते । मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे १ दश
रूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ॥ नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥ ॥ ॥

स्मै गणेशाय च नमः ॥ अत्र चरणं उपमेश्लेषाक्षिप्य मालोपमाच्छायालंकारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे मन्द्रमेघध्वनिर्यथा
पुष्करायते । इति प्रतीतेः ॥ ६१ दशरूपेत्येवं अमस्तस्य कं मास्ति प्रतिमारूपेण अन्यत्रानुकृतिरूपेण नाटकादिना यस्य भावका ध्या
तारो रसिका आस्वादमाद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रकृताय भरताय च नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम
१

स्वग्रन्थोक्तप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति । कस्यचिदिति । तं कं विद्धि यं प्रकरणादिरूपं नाट्यशास्त्रं कदाचिदेव दयया कस्यचिदेव कवेः
सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणान्योऽपि जनो विदग्धो भवति । ३ स्वप्रवृत्तेर्विषयं दर्शयति उद्धृत्येति पल्लाघ

कस्यचिदेव कदाचिद्दयया विषयं सरस्वती विदुषः । घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्धीम् ३ उद्धृ
त्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान्नाट्यवेदं विरिञ्चिश्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः । सर्वाणीला
स्यमस्य प्रतिपदमपरो लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे नाट्यानां किन्तु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥ ४ ॥ ॥

वेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान् यत्संवेद्यमभिनयं भरतश्चकार अङ्गहारान् अकरोत् हरस्ताण्डवमुद्धतम् लास्यं सुकुमा
रं च तत्र पार्वती अस्य सामस्त्येन लक्षणं कर्तुं कः शक्तः तदेकदेशस्य दशरूपकस्य लक्षणं संक्षेपः क्रियत इत्यर्थः ४ ॥ ॥

द.रू.टी. विषयेऽस्मिन्प्रसङ्गे योऽनर्थस्तं परिहरति। व्याकीर्णोऽसीति व्याकीर्णो विक्षिप्ते विस्तीर्णे च शास्त्रेऽस्य बुद्धीनां पुंसां प्रतिमोहो
२ भवति तेन तस्य नाट्यवेदस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋजुवृत्त्या क्रियत इति इदं प्रकरणं दशरूपकज्ञानेन फलं दशाह दशरूप-
२ कं किंफलमित्याह आनंदेति अन्ये केचिद्धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषे-

व्याकीर्णे मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः तस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा आनंदनिस्यंदिषु रू-
पकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ६ ॥

वणमित्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छंति तन्निरासेन स्वसंवेद्यः परमानंदरूपो रसास्वादो दशरूपाणां
फलं न पुनरितिहासादिवत्त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् नम इति सोल्लुंठम् ॥ ॥ ॥ राम
२

नां घ्राणानां लघुतां संहृत्य पामरेषु त्वं केवलं पुनः सन्ततं नाथमित्याह अवस्थेति काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतु
र्विधाभिनयेनैकात्म्यापत्तिर्नाट्यम् दृश्यमिति तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलरूपादिरूपवत् नटे रामा
द्यवस्थारोपेण रूपकं मुखचन्द्रादिवत् रूपकमित्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इन्द्रः शक्रः पुरंदर इतिवत् प्रवृत्तिनि
मित्तभेदो दर्शितः। दशधैवेति रसानाश्रित्य वर्तमाने दशप्रकारमेवेत्यवधारणं शुद्धमभिप्रायेण नाटिकायाः संकी
र्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ७ तानेव दशभेदानुद्दिशति नाटकमिति ८ ननु डोम्बीश्रीगदितभाणीभाणीप्रस्थानरासक

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाश्रयम् ७ नाटकं सप्रकरणं भाणः
प्रहसनं डिमः व्यायोगसमवकारौ वीथ्यंकेहामृगा इति ८ अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं तालल्याश्रितम् ॥

कं च सप्तकत्वस्य भेदाः सन्तीति किमावदिति रूपकान्तराणामपि भावाद्विवधारणानुपपत्तिरित्याशंक्याह अन्य
दिति रसाश्रयान्नाट्याद्भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव तत्र भावाश्रयमिति विषयभेदात् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वे
नांगिकबाहुल्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल्लोकेऽपि चात्र प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान्नाटकादेरन्यन्नृत्यं तद्भेदत्वात् श्री
गदितादेरवधारणोपपत्तिः। नाटकादि च रसविषयं रसस्य च पदार्थीभूतविभावादिसंसर्गा ॥ ॥ ॥

द.रू.टी.
३

त्मकवाक्यार्थरूपत्वाद्वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितं नाट्यमिति च नट अवस्यंदने इति नटेर्विंचि
चलनार्थत्वात्सात्विकबाहुल्यमत एव तत्कारिषु नट इति व्यपदेशः यथा च गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेप्यनुकारात्मक-
त्वेन नृत्तादन्यन्नृत्यं तथा च वाक्यार्थाभिनयात्मकाल्लोकाद्यन्य पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति प्रसंगान्नृत्त-
मुत्पादयति नृत्तमिति ताललयाश्रयमिति तालश्चच्चत्पुटादिः लयो द्रुतादिः तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति। अन-
न्तरोक्तं द्वयं व्याचष्टे आद्यमिति। आद्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धं नृत्तं देशीति द्विविधस्यापि द्वैविध्यं
दर्शयति मधुरमिति सुकुमारं द्वयमपि लास्यमुद्धतं द्वितयमपि तांडवमिति प्रसंगात्प्रसंगस्योपयोगं दर्शयति द्वयमि-

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथापरं। ९ मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधं पुनः लास्यतांडवरूपेणाद्वयं
नाट्योपकारकम १० वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको वस्तु च द्विधा तत्राधिकारिकं मुख्यमंगं प्रासंगिकं विदुः ११

ति द्वयं तच्च नाटकाद्युपकारकमिति तन्नृत्यस्य क्वचिदवान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावु-
पयोग इति १०० अनुकारात्मकत्वेन रूपकाणां समभेदात्किंकृतो भेद इत्याशंक्याह वस्त्विति इतरभेदव्यापकमे-
दारव्यसेन रूपाणामन्योन्यभेद इति वस्तुभेदमेवाह द्विधेति कथमित्याशंक्याह तत्रेति प्रधानभूतमाधिकारि- राम
कं यथा रामायणे रामसीतादिवृत्तांतः तदंगभूतं प्रासंगिकं यथा तत्रैव सुग्रीवविभीषणादिवृत्तांत इति ११ ३

यथा मुद्राराक्षसे द्वितीयेऽङ्के विराधगुप्तराक्षसयोर्महतीसंवादः कथापताका १ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचरसंवादः पताकां शोल्या प्रकरी चोक्ता १

निरुक्त्याधिकारिकं दर्शयति अधिकार इति फले स्वस्वामिसंबंधोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारिणा निर्वृत्तं फलपर्यंत तानीयमानमितिवृत्तमाधिकारिकं १२ प्रासंगिकं निर्वक्ति प्रासंगिकमिति यस्य परार्थस्य परप्रयोजनस्य सतः स्वप्र गात्स्वप्रयोजनसिद्धिः स प्रासंगिकमिति वृत्तं प्रसंगनिवृत्तेः प्रासंगिकमपि पताका प्रकरीभेदाद्द्विविधमित्याह सानुबंधमिति दूरं यदनुवर्तते प्रासंगिकं सा पताका मुख्यादिवृत्तवत् पताकेव यासाधारणानायकचिह्नवत्तदुपकारित्वात् यदल्पं सा प्रकरी प्रदेशगामि वृत्तं तद्वत् १२ पताकाप्रसंगेन पताकास्थानकं कथयितुमाह प्रस्तुतेति भाविनोऽर्थस्य

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकं १२ प्रासंगिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसंगतः सानुबंधं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् १२ प्रस्तुतागंतुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकं पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणं १४ प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रेधापि तत्त्रिधा प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पि
तम् १५

चकारस्य पक्षं पताकावद्भवतीति पताकास्थानकं तत् तुल्येतिवृत्तं तत्पात्रतुल्यविशेषणात् तथा चोक्तं प्रकारमन्योक्तिसमासोक्तिभेद र यथा यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्त मस्तकनिविष्टकरः करोति यथा च तुल्यविशेषणात् यथा उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणादायासं श्वसनोद्ग मैरविरलैरातन्वतीमात्मनः अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्या म्यहम् १४ आधिकारिकं द्विविधं प्रासंगिकं भेदात् त्रिविधं स्यादित्याह प्रख्यातेति १५ ॥ श्रीहयग्रीवो जयतितराम् ॥

द.टी. ४ मिथः संबंधौत तस्यतिनिहतस्यार्थं फलमित्याह कार्यमिति धर्मार्थकामाः फलं तच्छुद्धमेकमेवानुबंधमनुबंधं वा १६ तत्साधनं व्युत्पा
दयति स्वल्पोदित लोको हेतुः कार्यसाधकस्य रक्तादनकप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीजवद्बीजं यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्ना
वलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगंधरायणव्यापारो विष्कंभके न्यस्तः । एवमन्ये द्वीपादन्यस्मादपमीतिप छतोत्यादिना प्रारभ
स्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ विस्तृतेन यथा च वत्सराजप्रहीवृ शस्यमेतद्वुमीमको यौगंधरायणो विस्तारो हो बीजं यथा च मुद्रा
हो से चवद्ग्र मल हीः स्थैर्यफल वृस्यराहृत्ससग्यहरूप कार्यस्यहेतु रूपफलस्य बस्यानापनीति प्रयोगो बीजमिति तद्धमहाकार्याद्वा

मिथः संबंधसंबन्धात्मोदिश्य मर्यादिसे हतः कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबंधच १६ स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्य
नेकधा अवांतरार्थविच्छेदे विंदुरच्छेदकारणम् १७ बीजविंदुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः अर्थप्रकृतयः पंच ता
एताः परिकीर्तिताः १८

तरकार्यहेतुमेहाहेनवृषकारमिति अवांतरबीजस्य संज्ञांतरमाह अवांतरार्थेति यथा रत्नावल्यां अवांतरप्रयोजनानंगपूजा
परिसमाप्तौ कार्यार्थविच्छेदे सत्यनंतरकार्यहेतुरुदयनस्येंदोरिवोद्वीक्ष्यते सागरिकाश्रुत्वा कहं एसो उदयणणरिंदो तस्स
अहं ताददासी दिस्साभिरस्याहि यथा मकरन्दारी हसे राहस्स पञ्चंग हीत्वास्वगतं कुसुममित्रलिखामी त्याहि एवमपटव्यरहन्तां तन्नविच्छ
न्नस्यान्तरित तस्य बीजस्य पुनः प्रवर्तनात् विंदुर्जले तैलविंदुवत्प्रसृतत्वात् १७ इदानीं पताकाद्यप्रसंगात्मुक्त मोतेत्क्रमार्थमु राम ४
पसंहरन्नाह बीजेत्यादि अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः १८ श्रीरामो जयति ॥ ॥

अन्यदवस्थापंचकमाह अवस्थाइति १९ यथोद्देशं लक्षणमाह औत्सुक्यमिति इदमहं संपादयामीत्यध्यवसायमात्रमारंभ
इत्युच्यते यथा रत्नावल्यां प्रारंभेस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलंबे रत्नाद्विनो सचिवायत्तसिद्धौ वत्सराजस्य कार्यार
भो यौगंधरायणस्य वचनं दर्शितः यथा च मुद्राराक्षसे प्रथमेंके राक्षसः ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते तं गच्छंत्य
नुपदि पत्तिषुपुस्ततत्प्रतिष्ठाशया भर्तुर्ये प्रलयेपि पूर्व सुकृतासंगेन निःसंगया भक्त्या कार्यधुरां वहंति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वा

अवस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः १९ औत्सुक्यमात्रमारंभः
फललाभाय भूयसे प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोतित्वरान्वितः २० ॥ ॥

दृशा अत एवास्मात्कृतसंगच्छेदृफल इति अथ प्रयत्नः प्रयत्नस्त्विति तस्य फलस्याप्राप्तौ उपाययोजनादिरूपः चेष्टाविशेषः
प्रयत्नः यथा रत्नावल्यां आलेख्याभिलेखनादिर्वत्सराजस्य समागमोपायः सागरिका तहावि णत्थि अण्णो दंसणो वा
अेत्ति जहा तहा आलिहिय जहा समीहिदं करिस्सामि इत्यादिना प्रतिपादितः यथा च मुद्राराक्षसे स्वच्छंदमेकचरमुज्वलदान
शक्तिमिति प्रथमोंके तदेव राक्षससंग्रहरूपउपायप्रकाशकेनोक्तः २० ॥ ॥

द.रू.टी.
५
5

प्राप्त्याशामाह। उपायेति। उपायस्यापायशंकया चाभावादनिर्धारितैकान्तफलप्राप्तिः प्राप्त्याशा। यथा रत्नावल्यां तृतीयेंके वेषपरि
वर्तनाभिसरणादौ समागमोपाये वासवदत्तालक्षणापायाशंकया विदूषकः एवं जइ अआलवादावली विअ णागच्छि अ अत्तणो
त्तरोस्सदि वासवदत्ता इत्यादिना हार्दिकत्वात् अनिर्धारितैकान्ता समागमप्राप्तिरुक्ता यथा वा मुद्राराक्षसे द्वितीयेंकेऽत्रा हि
तेउक्त वेषधारिणा विराधगुप्तेन स्वगतं संस्कृतमाश्रित्य राक्षसोऽदित्यादिना कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यनेनापायशंकाराक्षस
हसननिष्क्राम्य मामामित्यनेन चैकस्मिन्नवषये अपायशंकाभ्यां प्राप्तेर्मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यरूपायाः संभवः नियताप्तिमा

उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशाप्राप्तिसंभवा। अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता २१ समग्रफलसंपत्तिः फ
लयोगो यथोदितः॥ ॥ ॥

ह अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चितेति अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिरिति यथा रत्नावल्यां विदूषकः
सागरिआ दुक्करं जीविस्सदि तु उवक्कमं चिन्तेहि ता उ वा अचिन्तेसि अत्तणो अतरं सण्णाव वसस्यदेवीप्रसादनमुक्तौ नान्यमत्रोपायं पश्
श्यामीत्यनंतरं राज्ञा चिंतितुं नानेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणात् नियता फलप्राप्तिः सूचिता २२ फलयोगमा राम
ह समग्रेति यथा रत्नावल्यां रत्नावलीप्राप्तिः चक्रवर्तित्वावाप्तिश्च यथा मुद्राराक्षसे संग्रहे राक्षसमौर्यलक्ष्मीस्थैर्यम्॥ अवा ५

अथ पंचसंधिलक्षणमाह अर्थप्रकृतय इति अर्थप्रकृतीनां यथासंख्येनावस्थाभिः पंचभिर्योगात् यथाक्रमेणैव लक्षणा मुखाद्याः पं
च संधयो जायंते २२ संधिसामान्यलक्षणमाह अंतरैकार्थेति एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवांतरैकप्रयो
जनसंबंधः संधिः के पुनस्ते संधयः पंच आह मुखमिति २३ यथोद्देशं लक्षणमाह मुखमिति बीजानां समुत्पत्तिरनेकप्रकारस्य
प्रयोजनस्य रसस्य च हेतुः तन्मुखसंधिरिति व्याख्येयम् अतेन त्रिवर्गफले प्रारब्धेनोद्रेकोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति यथा मुद्राराक्षसे
प्रथममेके चरहे त्वात मोरस्य निष्क्रांतरति पर्यंतेनानार्थरससंभवो बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता २४ अस्य च बीजार्थपुनरानि द्वादशांगानि
भवंति तान्याह उपक्षेप इति सार्धेन २५ उद्भेदेति एतेषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणान्याह बीजेति यथा रत्नावल्यां द्वी
पादन्यस्मादपीति रत्नावल्यादिना योगंधरायणोऽवसराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवान् यथाह

अर्थाः प्रकृतयः पंच पंचावस्थासमन्विताः यथासंख्येन जायंते मुखाद्याः पंच संधयः २२ अंतरैकार्थसंबंधः संधिरेकान्वये सति मुखं प्र
तिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः २३ मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा अंगानि द्वादशैतस्य बीजारंभसमन्वयात २४ उप
क्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना २५ उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणं
बीजन्यास उपक्षेपस्तस्य बाहुल्यं परिक्रिया २६ ॥ ॥

ईशान्तसे प्रथमेवशोचंताति पघानंतरं रत्वनेन राज्ञस्संग्रहरूपकार्यवाजस्यपोघोगस्यचना मारुपक्षेपात यथा वा वेणीसंहारे
तिल विषान्तसमाप्रवेशे रित्यादि बीजस्यन्यासः उपक्षेपः परिकरमाह तद्बाहुल्यमिति यथा रत्नावल्याम् अन्यथा ह्यसिद्धादेश
वचनप्रत्ययप्रार्थिताः याः सिंहलेश्वरदुहितुः सम्यग्देवेन वोहिता भंगमन्यो स्थिता याः कुलवृद्धा साहमित्यादिना सर्वथा स्पृश
ति नः स्वामिनस्समृद्धया राज्यतेनव बीजस्यत्येवरूपबहूकृता यथा वा वेणीसंहारे ... मम खलु शिशोरेव तिपाते यथा वा महा
येन मया समुद्भूतान रतावनेन पथेन चंद्रमौलि हर्षीस्ये पीत्यादनेन बीजस्यावशेषपक्षेरुपत्वेन बहूकृतानां त्वविकरः २६

द॰रू॰टी॰ ६ 6 परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति यथा रत्ना॰ प्रारंभेऽस्मिन्निति पद्येन यौगन्धरायणः स्वव्यापारदैवतयोर्निष्पत्तिमुक्तमुक्तवानिति यथा वा मु-
द्रा॰ प्रथमेऽङ्के नन्दं चित्यारिहास्यते सर्वं समाहृतमस्मितिपरितः सर्वैरुपायैवाज्ञ व्यवस्या सायपरिन्यासः ३ प्रलोभनसाद्गुणाख्या-
नादिति यथा रत्ना॰ अस्तापास्तेति पद्येनैव तालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेतुरनुरागबीजानु-
गुणत्वेनैव विलोभनाद्विलोभनं यथा वा मुद्रा॰ ऐश्वर्यादनपेतमित्यिति पद्येन राक्षसगुणवर्णनाद्विलोभनं यथा चैवात्रैव प्रथमेऽङ्के
मन्थायस्तार्णवान्तरस्योरम्य पशोरुदुरुमितित्यनेन द्रौपद्या विलोभनं ४ अथ युक्तिः संप्रधारणमिति यथा रत्ना॰ प्रथमेऽङ्के मन
पा चैनां देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपतया रत्यस्रमताविता स्विन्नतरस्यतेन सागरिकाया अन्तःपुरगतायाः वत्सराजस्य सुखेन द-
र्शनादि प्रयोजनावधारणात् बाभ्रव्यश्च सिंहलेश्वरामात्यपार्श्वं नाय वृत्तसमागमहेतु प्रयोजनत्वेनावधारणाद्युक्तिः यथा वा मु॰

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो गुणाख्यानं विलोभनम् । संप्रधारणमर्थानां युक्तिः प्राप्तिः सुखागमः २१

प्रथमेऽङ्के अत्र तावद्रूपलेखाग्रप्रमार्ष्टुं शिक्षामायं ततः सहर्षं वा ताभ्यां गुणासंघटनप्रयोजनस्याविचारो युक्तिः प्राप्तिमाह
सुखागम इति यथा वेण्यां प्रथमेऽङ्के चेटी भट्टिणि परिकुविदो विअ कुमारो लक्खीअदि इत्युपक्रमे भीमः मथ्नामि कौरवश-
तं समरे इति यथानंतरं द्रौपदी णाह अस्सुदपुव्वं क्खु एदं वअणं ता पुणो पुणो भणाहि इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्वयेनै-
व सुखप्राप्त्या प्राप्तिः यथा प्राप्तिरिति यथा रत्ना॰ प्रथमेऽङ्के सागरिका कहं एसो सो राआ उदयणो जस्स अ-
हं तादेण दिण्णा ता परपेसणदूसिदं पि मे जीविदं एदस्स दंसणेन बहुमदं संवुत्तं इति सागरिकायाः सुखागमात्प्राप्तिरिति यथा
वा मुद्राराक्षसे -- २१ ६

ऽस्य समाधानं लक्षयति बीजागम इति यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के वासवदत्ता तेण हि उवणेहि उवकरणाइं इत्याद्युपक्रमे सागरिका· स्वग
त सारिआ· हा वमए वसुसंगदा एहहत्थे समप्पिअ हा· पेक्खिदुं इच्छमे कुहूहलं ताव लक्खिवततह पेक्खिस्सं इत्यनेन वासवदत्तपूरलाव
लीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीहाराः सागरिकायाः पुनं गताहस्ताग्रे तोनालक्षितप्रेहतोनचैव वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादा
ना समाधानम् यथा वेण्यां प्रथमेऽङ्के भीमः भवति पांचालराजतनये मूर्धजानामयमचिरात्तो वक्त्रेलेन चंचद्भुजे ति पद्ये नवे णी
संहारहेतोः क्रोधवीजस्य पुनरुपादानात् समाधानम् यथा वा मुद्रा· वीरासकः प्रथमेऽङ्के ७ विधानम् विधानं सुखदुःखकृति
यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के माधवः यांत्याः ऽदुर्विलितेति पदस्य यत्तिमितेत्यनेन मालत्यवलोकनस्य सागरस्य समागम

बीजागमः समाधानं विधानं सुखदुःखकृतम् ॥ ॥

हेतोर्बीजानुगुणोपैन्नसमाधवस्य सुखदुःखकारित्वाद्विधानमिति यथा वेण्यां प्रथमेऽङ्के णाह· पुणो वि च्चमं हं तुए आस्सासिदव्व
समस्सासिदव्वो भीमः ननु पांचालराजतनये किमिदमद्याप्यलीकाश्वासनया भवः परिभवक्लांतिलज्जाविधुरिताननं चस्वनिःशेषि
तकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरं इति संग्रामप्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानम् यथा वा रत्ना· सागरिका राजानं दृष्ट्वा सस्पृहं निःश्वस्य
ताम ए मंदभाअ अवेपाए क्षति चिरं पेक्खिदुं पि ण्णज तातोपाविदाशीति प्रथमदर्शनसुखस्यानंतरं दुःखस्य चाविधानात् यथा वा मु
द्रा· प्रथमेऽङ्के चाणक्यः शत्रुप्रयुक्तानां चतीक्ष्णरसदायिनामित्यारभ्य तन्नामपुरुषाः रत्ययं तं वीजसुखदुःखहेतुर्विधानम् ८ ॥

अथपरिभावनापरिभावयति पथारत्ना·प्र·वृ· सागरिकाह दृष्टासविस्मयंकृ हृः पञ्चकेवोज्ञेबन्धनांगौ। पद्यं·परिच्छेदि·ता: अ
हृषि·इच्छिताज्ञेद्वेपज्ञापितस्समित्यवेनवत्सराजस्यानंगहृप तथा अपन्हवादनंगस्यप्रत्यक्षस्यप्रज्ञायहृता:स्यलोकोत्तर
लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावनापद्यावेतंपाप्रपथसे·हो पदादिवृंदारांगए सोपलक्ष्यन्नल्पहर्षातिसंमलोवतोश
सम्परद्भुहाता इत्यादिइतिलोकान्तरसमरद्भुतस्परसावेसा ह्रपधाः परिभावना पद्यावमुद्रा· यतोवाजविषपेक्ष्याश्चर्यवेश
:परिभावना ९ उद्भेदमाह उद्भेदइतिपथारत्ना: प्रथ·वृ·वत्सराजस्यकुसुमायुधव्यपदेशेनगूढस्यवैतालिकवचनात अत्रा

परिभावोद्भुतावेशउद्भेदोगूढभेदनम २८ ॥

प्राप्तेहितेनोदयस्यत्यनेनवानानुगुणापिनैवोद्भेदनाउद्भेदः पथाचवेणीसं प्रथमेकृ आर्यविस्मितम्नीमध्यवस्थातिगुरुरिखुपञ्चसे
नेपथ्ये मत्सस्यव्रतभंगेतिपद्यानंतरभीमः सहदेवेनसमंताशविसंयधरसेप्रत्यप्रतिहृतथमहरमार्यस्यक्रोध ज्योतिरिस्वतेन
छन्नस्यहोपहाकेशासपमनहूतोयुधिष्ठिरक्रोधवाजस्यउद्भेदनाउद्भेदः पथावाम्रुद्रा·प्र·वृ·चाणाक्येनअमात्यराक्षसस्यमेवपर्वत
कतयाकृतस्यवाजस्यउद्भेदात्प्रकाशनाउद्भेदः १० २८ ॥ ॥ राम ७

करणमाह करणमिति प्रस्तावना। णमो दे कुसुमाउह। अमोहदंसणो मे भविस्ससि त्ति। दिट्ठं जं पेक्खिदव्वं ता जाव अस्सो
णं मं कोवि पेक्खइ ताव गमिस्सं इत्यनेनानन्तरांकप्रकृतविघ्नदर्शनारंभकरणात् करणम्। यथा वेण्यां प्र० के० भीमः तस्माच्चालि
गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय इति। सहदेवः आर्य गच्छाम इदानीं गुरुजनानुज्ञाता आत्मविक्रमानुरूपमाचरितुम् इत्यने
नानन्तरांकप्रस्तुतसंग्रामारंभकरणात् करणमिति। यथा वा मुद्रा० प्र० के० यथाशक्ति क्रियते प्रत्याख्यातस्य भविष्यतीत्यवि
ज्ञानुकूलप्रस्तुतकार्यारंभः करणम्। सर्वतोदेशप्रतिनिर्देशवेषस्पन्दिपात्रमस्यातिविवाहेतत्वादिति ११ अथ भेदमाह भेदः
प्रोत्साहनेति यथा यथा वेण्यां प्र० के० द्रौपदी णाह मा क्खु जण्णसेणीपरिभवुद्दीविदकोवा अणवेक्खिदसरीरा परि

करणं प्रकृतारंभो भेदः प्रोत्साहना मता ॥ ॥

क्कमिस्सध। जदो अप्पमत्तसंचरणीआइं रिउबलाइं सुणीअंति। भीमः अयि सुक्षत्रिये। अन्योन्यास्फालितरक्तं तेनाविष्कमापादौ
पयः(?) ... धोत्साहबीजानुगुणत्वेनैव प्रोत्साहनाद्भेद इति यथा वा मुद्रा० प्र० के० अप्राप्तेताच्चकोरतेति पर्यवचारणाक्षणरासहन
गुणस्य प्रोत्साहनाद्भेदः। एतानि च द्वादश मुखाङ्गानि वानारंभद्योतकानि साहाय्यान्युपपत्तानि वाविधेयानि एतेषाम् उपक्षेप
परिन्यास समुत्पुद्भेद समाधानानामवश्यं भवितेति इति मुखसंधिः १ ॥ ॥ ॥

द·रू·टी· अथ सांगं प्रतिमुखसंधिमाह लक्ष्यालक्ष्यरूपेति तस्य बीजस्य किंचिल्लक्ष्यः किंचिदलक्ष्यरूपोद्भेदः प्रकाशनं तत्प्रतिमुखं यथा
८ रत्नावल्यां द्वितीयेंऽके वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमांकोपक्षिप्तस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया
8 लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तांतेन किंचिदुन्नीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसंधिः वेणीसंहारे द्वितीयेंऽके भीष्मा
दिवधेन लक्ष्यस्य कर्णादिवधाद्लक्ष्यस्य भीमक्रोधबीजस्योद्भेदः सहदेवस्य गतांऽसंबांधवं सहमित्रैः समंतं संहारो तु संख्ये बलेन
निहतिं संयुगे न चिरेण त्वां दुःसुतः सुयोधन मत्यादिभिः दुःशासनस्य हृदयक्षतजांबुपाने दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभंगे

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् २९ बिंदुप्रयत्नानुगमादंगान्यस्य त्रयोदश विलासः परिसर्पश्च विधूतं
शमनर्मणी ३० नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनं वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ३१ ॥

तेजस्विनां समरमर्दिनि पाण्डवानां ज्ञेयाजपदस्य वधेपितथा प्रतिज्ञा इत्येवमादिभिस्पष्टमुद्भेदः प्रतिमुखसंधिः यथा वामुद्राप
यंके पूर्वं लक्षितस्य क्षेत्रमध्ये पमपटवृत्तांतेनालक्षितस्य चाणाक्यनीतिरूपोपायबीजस्य पुनरत्र व्यक्तलविंदुसंबंधस्य च सता
त २९ निद्धोत अस्य च पूर्वांकोपक्षिप्ताविंदुरूपबीजप्रत्नार्थानुगतानि अत्र त्रयोदशांगानि भवंतीतितान्याह विलास इति ३०
नर्मद्युतिरितिच ३१ ॥ ॥ राम
८

पप्रोद्देशं लक्ष्यतो माह इत्युत्प्रेहेति पद्यारला॰ दि॰ कृ॰ सागरिका हि स्मऋपसादिं इस्मिताः। अपापासमेत पुलेताः उल्लहृतमासां
गुंचवे मोत्यारम्यतहवि॰ स्मालिखता दृविं॰ तं नंतानुकुस्म॰ नधासमी हिदं॰ कुरिस्स॰ तहापि॰ तस्स॰ ताल्पिस्त्र स्मं दृशा तावाकुन्ति
इत्पे तैर्वत्सराजस्य मातामराते चित्रादिन्न स्यामपुष्ठिः दृश्यसागरिका पोश्रुवाप्रपलीनुरागवीनानुगे॥ विलास इति पद्यामदृ
श्रप॰ कृ॰ चरवृत्तांतानंतरंप्रतीहार्यान पशकेउक्के गहीतोनयशाद इतिचाराकस्यस्वार्थ विदि विषपमनोविलासः १ अथप
रिसर्पः दृष्टेति पद्यविलपी॰ दि॰ कृ॰ पच्चुक्ता पीपम घ्रतेशुवलव सुरस्त तन्त्रारम्य स्माशाहप्रहहृतागादृह्नं पुरश्येस्त स्यापि
नेतामुने स्लापापाप्य नपादुस नृमि रंपभीष्म॰ शरैः शायितः॥ प्रोठानेकधनुर्धरा रिविन पद्मतस्य चेक्राविकृ नोवालस्यापम

इत्युत्पेहाविलासः स्योदृष्टनष्टानुसर्पणाम परिसर्पः २ ॥

रातिलनधनुषः प्रीतो भिमन्योर्वधादि त्यनेन भी ष्मादिदृष्टस्याभिमन्युवधान्न [illegible] वलवतां पांडवानीवासुदेवसहायानीसं
ग्रामललहृतादिंदुतृपवीन ग्रपलान्वेप नवृचुकिमुरवेन वीतस्यानुसर्पणं परिसर्पः पद्यारला॰ सागरिकावचनाचित्रदर्शनाभ्या
सा तरिका नृराग वीतस्यदृष्टनष्टस्यका सोक्का साविल्यादिनाव तस्यानुसरणं परिसर्पः पथावानुरागाचाताकस्मन
पत्रलेख नसमयेसाधुवृषलेत्यादिनापर्वसर्वोदृष्ट स्यमध्येन छस्वराहृ सरूप संग्रहेतुर्पर्वीनस्यानुसरेताद्दनुसंधा
नात्परिसर्प इति २॥ ॥ ॥ ॥

र॰रु॰टी॰
८

विधूतमाह विधूतं स्यादरतिरिति यथा रत्ना॰ द्वि॰ के सागरिका सहि॰ हिअअस्स॰ मे संतावो वाढेदि इत्यारभ्य दुल्लहजणाणुराओ स्योमस्यं तेन
सागरिकावीजनं चयेन शीतोपचारं रवि धननं तविधूतम् यथा चूवेत्या॰ द्वि॰ के॰ भानुमत्या दुःस्वप्नदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टशंकया
पांडुवविजयशंकया चारते विधूतं यथा वा प्र॰ प्र॰ के॰ कौतल्लाष्टिच्चवर्मेति नामानु पहिअम्मि पवीनाले स्वामीति रहमानिष्टव
त्वं नि नामले खवने स्य रतेर्विधूतं नामिति ३ अथ शममाह तच्छमः शमरतितस्योपरतेरुपशमः यथा रत्ना॰ द्वि॰ के॰ राजा निवेदर्पे
वपयानपालिरि ताहामि तिपत्तत्यमात्मन्यपि व दुमानत्तत्वपंचनपरपमीत्युपक्रमे सागरिका आत्मगतं हिअअ समस्स
सर मत्तो रहाअविहिए एन्निपम मिंगहा इति किंचिदरत्युपशमाच्छमः यथा प्र॰ प्र॰ के॰ हे तदुरात्मा राहत्सोग त्युपक्रम्य॰

विधूतं स्याद्रतिस्तच्छमः शमः ३२ परिहासवचो नर्म च

॰ इत गरहीतसत्यं तेन चात्तत्कस्यारते श्चिंतायाउपशमाच्छमरति ३३ अथ नर्म परिहासमिति यथा रत्नावल्यां द्वि॰ के॰ सुसंगता सहि
॰ जस्स कए तुमं आअदा सो अयं पुरदो चिट्ठदि॰ सागरिका॰ सासूयं सुसंगदे कस्स कए अहं आअदा॰ सुसंगदा अइ अण्णसंकिदे
णं चित्तफलअस्स ता गेण्ह एदं सामि त्य नेन वीजानि चितं परिहासवचनं यथा वेण्यां॰ द्वि॰ के॰ दुर्योधनः चेटी हस्तादर्घ्यपात्रमादा
य देव्याः समर्पयति भानुमती अर्घं दत्वा रत्ना॰ उवतोहि॰ मे॰ कुसुमारे॰ जाव अवतारांतोच्छिदेव हातां सवरिअं॰ णिविवेदेमि॰ ह
स्तौ प्रसारयति॰ दुर्यो॰ उपब्रोत्पुपनपति॥ ॥ राम
८

भानुमात्यात्तत स्पर्शजातकं यापाह स्तात्पुष्पाणि पंततात्वेनेनन सं रागोऽस्व भइरीवोयशमार्थदैवतापजाविघ्नकारि रागावाजोद्घाटना
त्यरिहासस्य प्रतिमुखांग त्वयुक्तं यथामुद्राराः प्र. के. चाराक मौक्ते छिन्नामेवमित्यादिचेद्रनदामाति संधानार्थं परिहासवाक्यन
मेघ स्वर्थेन नर्मद्युति माह धतिरिति यथारत्ना. द्वि. के. मुसगता. सहिस्य हाकिवतामहातीति नुमर उपनुस्व. सागः सभूसंगमिष
द्विहस्य मुसंगेदृहातिविताविरम सीत्वनेनाउरागवीजोद्घाटनान्वयेन धातिः यथामुद्रा. प्र. के. चद्रसिरितौत्यादि चंद्रनदासेनेय

धतिस्तत्राद्युतिर्मता ६ यथोत्तरावाक्प्रतापनम् ७ ॥ ॥ ॥

उगुप्ताद्घाटनार्थी प्रातिरुद्धेतिनर्मद्युतिः ६ अथप्रगयतां यथोत्तरावागिति यथारत्नावल्यां द्वितीयेंके विद्रः सो. वस्य स्तद्वि
हिन्स्वावहसे राज्ञः स कौतुकं वपस्य किमेतत्तहत्यारस्य परिष्कृतं इतिपद्यातेन राजविदूषकसागरिकाप्रसंगतामय्योत्यवचने
नोत्तरोत्तरानुरागवीजोद्घाटनात्प्रगयतामिति यथावामुद्राराः प्र. के. -- -- -- -- -- -- -- इति उत्तरोत्तरवाक्येः कार्यसिद्धिवीजप्रका
शनात्प्रगयनप्रसमनमितिपाठांतरं ७ ॥ ॥

द॰रू॰टी॰
१०
10

अथ निरोधमाह हितरोध इति यथा रत्ना॰ द्वि॰ के॰ राजा॰ धिङ्मूर्ख प्राप्ताप्रारब्धमपीति पद्येन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरू
पहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान्निरोधनं यथा वा मुद्रा॰ प्रथमेऽङ्के चाणक्येन वृषल एवेत्यनेन
कृत्यनाहितागमानायस्थेष्ठानिरुद्धे चन्दनदासस्य राक्षसहितस्य तस्य निरोधनात्तन्निरोधः अथ पर्युपासनमाह पर्युपास्ति
रनुनय इति यथा रत्ना॰ द्वि॰ के॰ राजा॰ प्रसीदेति ब्रूयामिति पद्येन चित्रदर्शनात्कुपितायाः वासवदत्ताया अनुनयान्नाय
कयोरनुरागोद्घाटनान्वयेन पर्युपासनं यथा वा मुद्रा॰ प्र॰ के॰ चाण॰ भद्र कृतश्रमोऽसि ---- त्वां नियोक्तुमिच्छामीति रक्षजनस्य

हितरोधो निरोधनं ३३ पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत्॥

-- नुनयात्पर्युपासनं ९ अथ पुष्पमाह पुष्पं वाक्यमिति यथा रत्ना॰ द्विती॰ के॰ राजा॰ सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं सूचयं
नाटयति वि॰ भो एषा अउव्वा सिरी समासादिदा राजा॰ श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः इत्यनेन नायकयोः साक्षात्कारान्योन्यस्पर्शनादिना सविशे
षानुरागोद्घाटनात्पुष्पं यथा वा मुद्रा॰ प्र॰ के॰ ---- ---- ---- ---- ---- एतस्माच्चानुरागप्रकाशकेन विराम
शिष्यवचनं पुष्पम् १० ॥ ॥ ॥ १०

अथोपन्यासमाह उपान्यासमाहः यथा रत्ना॰ द्वि॰ के॰ सुसं॰ महान्खलं संक्राए रत्नुपत्रस्य कुप्यिता महीसागरिपा तायसी
दउइत्यं तेन सुसंगता वचसा सागरिकामयालिखिता सागरिकायाच त्वामिति सूपतावाग्वचनपावीजो द्रुहा उपन्यासः यथा
वासुदत्ता हृमे॰ प्रथमे के॰ चंदनसमः। किन्ति अरमाहो जराग्रो देइ छीअ हीत्यादिशनातुराग हेतुर्वा करवनो ११ अथवन्न वे
न्नमिति यथा रत्ना॰ द्वितीये के वासवदत्ताफलकं निर्दिश्य अज्जउत्त एसावि आतुरसमीवे रत्नुपत्न्यविद्व वसंपेरकं व
तीए सीसवेअणा सामुप्यसेति॰ अनेन प्रत्यक्षनिष्ठुरमभिहितं यथा वासुदत्ता॰ प्र॰ के॰ चाराकेन शभे नेत्रेत्यादिना चंदनसाहं
प्रति विदुरमभिधानाद्वनम १२ अथवर्णसंहारमाह॰ चातुर्वर्ण्योपगति यथा वीरचरिते ततीये के॰ परिषदियमृषीणामि

उपन्यासो वाग्वचनावष्टंभप्रत्यक्षनिष्ठुरं चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ३४ ॥ ॥

तिपद्येन ऋषि क्षत्रियामात्यादीनां संगतानां वचसा रामविजयाससिनः पर सुरामदूर्नयस्याहोहर्याञ्जाहारे लोद्रे दनाद्वर्ण
संहारः यथा मुद्रा॰ प्रथमे के॰ चाराक्षेन चेपाताः तूम्मिति प्रार्थति यद्येन सर्वाभ्यविप्रहृतयः सुखेनैयां तु नतद्वलं वे
ताहं क्वाचें साथ्यये किंतु स्वबुद्धैवेति॰ चतुर्वर्णनिर्वर्तनं वर्णसंहारउक्तः १३ एतानि त्रयोदश प्रतिमुखांगानि मुखसंक्षुप
हिमवंदुलहलाषांतर बीजप्रयत्नानुगुणतया तानि विधेयानि एतेषां चमध्ये पारसर्प्प्रगमताव नोपन्यास पुष्पाणां प्रा
धान्यमितरेषां यथा संभवं प्रयोगइति ३४ ॥ ॥

र.ना.टी. अथ गर्भसंधिमाह गर्भस्तु दृष्टनष्टस्येति प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य पुनः सविशेषोद्भेदपूर्वक
११ ःसान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्तफलप्राप्त्याशो गर्भ
॥ संधिरिति तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्त्याशायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति पताकास्थानं वेति प्राप्तिसंभवस्त्स्यादेवेति दर्शयति स्या
दिति यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणोपायेन तद्वेषपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन विदूषकवचसा सा
गरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नास्ति देवीप्रसाद

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः द्वादशांगः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः अभूताहरणं मार्गो
रूपोदाहृतोक्रमः संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ३६ उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ३७

नं मुक्त्वान्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति यथा मुद्राराक्षसे तृतीयेऽङ्के कौटिल्यबीरस्तु निवद्धेति यथोपायापायशंकाभ्यां मौर्य
लक्ष्मीस्थैर्यरूपायाः प्राप्तेः संभवः स च द्वादशांगो भवति तानुद्दिशति अभूताहरणमिति सार्द्धेन ३६ ३७ यथोद्देशं लक्ष
णमाह अभूताहरणं छद्मेति यथा रत्ना. तृतीयेऽङ्के कांचनमाला साधु रे वसन्तक साधु अदिसंधिओ अमच्चो जोगंधरा
अणो इमाए संधिविग्गहचिंताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्तावेषायाः सागरिकाया वत्सराजाभि ॥ ॥ ॥ राम ११

सररांछ्प्रविहष्वद्र अंगता क्ष्मंकां वृनमाला उवाद द्वारे गाह्य शीतसियम ताहर गांप थ्यावे गपं हता येंके अभ्यत्यामाहत रति प्यासनुना
स्यथ भुक्के तियथे सतवचतेन पुछि छि रस्यछ स्वचनमुक्स पथ्यावासेद्वारा हसे हिताये के स्वाहिं गुरिंद्रछ सधारि गात विराव गमस्वस
र्वे शाक्व व चेन प्रक्ष तोप यागि छ स्वाचरगा प्रक्ष तस्य राह स मातकुसुम पुरह त्रांतकथन स्याप यागि छ स्याचरगा हमस्ताहर गाम १
मगीजति पथ्यारली हता येंके विहूषद्रा हि छुस्वा वहुसि समीहिद छ्यधिक्ता पए कुन्क्षसि हाय ए रा नाव पस्यकुशलं थिपाया रस्या
रम्य विहद्र गांकुथ पत्यव मे जामि त्वंतेन पथ्या विहृषके गात्यागारे क्वा समागम सचित तथे वनि छि तह पोराजे नि वेदित रतित त्वार्थ

अमस्ताहरगांछ समार्गमत्वार्थ वार्तनम २ श्रीसांवशि वेजयतितराम ॥

कृथनं पथ्यावामुद्राराहसे हिताये के जेहं विसस्तम तिनानविषपथ्यासंगमस्तात्मनेत्तिशहास स्यतत्वार्थकृथनामि तिमार्गः २ हप माहे दे
पमिति पथ्यारली हताये के राजा अहो विमपि क्वामिजनस्य स्वरहितासमागमपरिभाविनो अभिनवंजनं प्रतिपह्यातः तथाहि प्रा
पविशद्दीवक्र हथिं हतातीति आरम्य कुथ चिरपति वसतकू किं न्खवल्ले विदितः स्याहांप हुन्तो तो देव्याः रत्यनेन रत्नावली समागमप्रा
प्याशाउय तयनेव देवीशक्वापाच्छवित कृहूपं पथ्यामुद्रा हिं के रा ॥ ॥ ॥

द॰टीप्प॰ हासः भगवति कुसुमलालये अशरणास्मि यतः स्थानं हेहेतुमपि हेवमसमञ्जस्येत्यारभ्य अपि चादिनोतेत दुहुमाम्रपोन्मूलनेनैवेत्वा म
१२ न्मामां कुरोमीत्यंतरा हासस्य वितर्कप्रतिपादनरूपामिति ३ उदाहरणमाह सोत्कर्षमिति यथा रत्ना॰ ततो येवं विदू॰ सहर्षं हाहाभो कौमुदी
र न्तल्ला हेसा विन तारिसो वअस्स ससस्स परिओसो स्माति तारिसो मह सपा सारो पिअवअस्स तां पुनिप भवि ससहिन्नित कोमि इत्यनेन
रत्नावली प्राप्तिवार्ता श्रीशीबालाभा इति रिच्यत रति उत्कर्षाभिधानाद उदाहरणं यथा वेत्यां हं कै पोयः शांतविभर्तिस्विक्षु जगु रमदरतेःस्य
स्वत्या न्मात्सोत्कर्षस्याभिधानात यथामुद्राराक्षसे हि कै॰ भ पातावत्तु दृष्टं मस्य चंद्रगुप्तस्येत्यारभ्य र क्षा त्मनः सप हाति पद्योते राहसे

रूपं विशेषवहासंसोत्कर्षस्या उदाहृतिः ३८ क्रमः संचिन्त्यमानाप्तिः ५ ॥ ॥

न सोत्कर्षाभिधानाद उदाहरणं ४ क्रमः संचिन्त्यमानेति यथा रत्ना॰ ततः राज्ञा उपनतप्रियासमागमस्यापि मे क्रिमिदमित्यारभ्य विदू॰ भो
कुतर्पभो दिस्सरिए ए सो पिअवअस्स सो तु मजेव डहिशिअ उत्कण्ठानिर्भर मन्तदिं तात्तो वे देमि से जुहागमणाभिनेते तेन वत्सराजस्य
विन्त्यमानसागरिकासमागमस्य भांत सागरिकाप्राप्तिः यथा मुद्रा॰ हि॰ कै॰ पाऊ ताहिता वससे रतिगर्विवाचनानन्तरं मुद्गगतं अपेकुसु दश
मपुरहर्त्रातज्ञो भवत्ता ताधिरिति गाथार्थः इत्यनेनपर्यन्तहारराक्षसकृता तिकुसुमपुरस्पृहावनहरचारागमनस्य संचिंततस्य प्राप्तेः ५ १२

न्नमंतरं मत मेहेनाह भावज्ञानमिति· यथा रत्नो· हृतो· राज्ञा· प्रियेसागरिके· शांता मुर्गे स्वमुत्पले रतिस्मारस्यहुं पद्मस्य रु
चिं मिथ्यते नवासव दत्तापावत्स राज भावज्ञानाद्भमांतरं यथा वाम् द्रा· हि तो· पाऊतातोता रवस्सामिति गाथार्थ भावज्ञानज्ञम: प
न्न धर्मं स्पर्ह: सत्य ह्यति यथा रत्नो: हृतो· राज्ञो· साधुवयस्य साधु उद्देते पारितोषिकं इति वद कं दृहाति इति सामदानाभ्यांवि
ह· य कस्य सा गरिकां समागम कारि ता: सत्य हासत्य ह: यथा वाम् द्रा· हि तो कं नाचेन भ व ता नि परिधी प्य स्वलिम व तेसा
व पाम्यह इति कं तु वि वचनेन सामदान हृपम ई अम्भ हृति· यथा रत्नो· हृतो· राज्ञाधि स्म रवत त्व तूत एवाप मा पति तोस्मा
दृ मन्त्रथे: कुत: समाहृतप्रीति: प्रतापवक्ता मानीत्प्रति दिनम व्यलीकं वी हे दहूत मस्तू तपेर्व हृतमपो· चे पामुंचत्यप स्पुर

भविज्ञानम व्यापरे संत्यद्द ह: सामदानोक्तिरम्य हो लिंगतो तुमा ३९ ॥ ॥

म सहूना जी वितमसो प्रहृहस्य प्रेम्णा: स्खलितमविषद्ये हिलवाते विहू· मोच्चस्स वासव दत्तां दिं कुरिस्सदि त्ति· रा ना गा गा मिसा
च्चरिश्याउ गाढु कूरं नी विस्सदि त्ति· तवं मीत्य त्र प्र कृ ए प्रेम स्खलेन सागारे नुरा ग नन्येन वास वदत्ता पाम रता भ्य हनमनेमा
नं· यथा वाम् द्रा· हि के· राहस· च्चक्र मोह तोडे कृ कु यना विराध गुम्न नानेन भवित व्यमिति राहस्से नाम्प हूना ई बुमान· ७ ३९ ॥

वृ.र.टी.
१३
13

अथाविचलम्। आतिसंधिरिति प्रथ्यारत्नावल्याः ततो कांचनमालाः महिरोऽस्य सा चित्रमालिन्यास्य समसं वृ रेमिक्षोदिकं
हहातीत्यादिना वासवदत्ता कांचनमालिका भ्यां सागरिकाय संगताः वेषाभ्यां राजविदूषकौ प्रोरितस्सखी पमानत्वादावेवलमि
ति प्रथाकुहा दिः कार्पण्यत्वाजनसः प्रसरतत्वाव प्रतीतो धीनंनाविस्मृतेऽहानेर्क तिरपल घाः उत्सेनेनरुष्ठ नमोम खाना संध
वलम् अथ यतोहकं संरकामितिप्रथ्यारत्नाः तःवासवदत्ताऽथस्त्यः जुत्तं एद सारि संएद पुनः सरोषम् तावत्तकु हिः कूंम
हत्तवि आहि ता दिर्ए सेन्नाऽदुःखमनुभवीस्मारि कांचसामालेएदे समनेस्मलहा यासताः वविस्मयाता हिः राडुह्ववल
रतः एऽपि दुष्टकृ कुसमस्यागादोकरेहात्येतेनवासवदत्तासरघवचसासागरिकासमागमंतरायभूतेनाभिपतप्राप्तकारि

आतिसंधिर्यतिवलंसंरह्वतोटकंवचः ९ ॥ ॥

तातातकमुकं प्रथ्यावेतपीडता प्रवलपरिवोधितः स्तिमिरघशेषे निशामित्यादिना प्रतापुषो पावहहं तावहन्मेः कि मा
पुष्करिस्य तेनान्यो संवृत्तास्मत्यास्मोसरवृवचसा सेनाभेहाकाराताया कुवविज्ञ प्रप्यास्याशा न्वितं तोटकं प्रथ्यावाकुहाः दि
ताः राहसः स्वस्त्रमाहु छ्य स संस्मम्स कापिमायास्थितेवः कुसुमरमुपरोतस्यति प्रवीरकुर हिम्पामि हानोप्राकारं परितः शरो
सनवरेः हि प्रपरिक्रमतामित्यादिना विरामः अथमात्याभावेगेननहृत्तामिदं वार्पतरस्यं तराहे सम्पसंरभवचनं तोटकमिति ९ ॥

राम
१३

मतांतरेणाधिवलतोटकेलक्षयति तोटकस्यान्यथाभावइति पयारला। ततो राजा देविएवमपिप्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किंविधि
नापयामि। अज्ञातात्रतामपनेष्यामि विलक्षस्यएवलोकहा कृतंचरतापोसवदेविमत्र्ह्रो क्रोधोपपन्नोज्ञानितां सुमरवेउविंवेह
ते हतायदिपरंकृ तत्तामपिस्यात ३ यनेनेन तोटकस्यान्यथाभावस्या रसरव्ववेच मरा सेन्नत्वात तोटकमाहः सरब्रुववनोम
ते पयारला ३ राज्ञा प्रिये वासवदत्ते प्रसीद र वात वोदत्ता अमप्रतीतिविधारपत्नी अ ज्ञातो उ उ नमसा एहं भतो भता त्वं समंस
विहा रू एदा इं अक्कवरी रं इतिवासवदत्तापा सरब्रुवंवनोक्ति पयावीपा ४ राजा प्रदरवविकुशलमंगरातस्य पुरव
कुशलं शरीरमात्रेततो त्यादिना राजा ससम्भ्रमम कथयामि त्वमादिनां संरब्रुवक्वसा तोटकमिति ४० उद्ध गतिपयारला।

तोटकस्यान्यथाभावंब्रुवतोधिवलं परेसंरब्रुववनं पनन्नोटकं संप्रचक्षते ४० उद्वेगोरिहृता भीतिः शंकात्रासो
चविभ्रमः ११ ॥ ॥

ततो सागरिकावगतं कहिं अविहिं पुंसोहिं अन्तरागोरछाए नरिंड गायपरित्यादिः इत्यनेनवासवदत्तातः सागरिकापाः भय
मत्युद्वेगः पाहिपस्यापकारीसत्त स्यारिपयाव तपा ४ ततः अतात्रम पम कृपमासन्न एवासो कोरवराजपुत्रमहावनोत्या
नमारू तामारालि रिमारम्यत्व ना धूमाचरिष्य तीयं त अरितोउद्वेगः पयावाक्षहृ २ राहस सोहं सरवे कुत ग्र राग
कवरो परितोषः अपलमाने लपलवादारु कर्म गाः प्रपलमाधि छामीति राहसस्यचोतात्कसमुत्राशाडुद्वेगः १० ॥ ॥ ॥

शंकात्रासाविति पद्यारलावल्यां ३ विष्ठ पद्यन्तु वै: ससंभ्रमं त्रा उत एसा कंदहेइवी सवदत्ता पद्यां गांवा वोहे हि रा
ज्ञा ससंभ्रमसमुप सत्य हृत्वा त्रिय नेनवा सव हत्त्रा वृद्धि गहीता पा: सा गरिद्वा पा: मरत्ता शक्र पा सन्त्रम इति पद्याव ए
उ वृत्ते न प थ्ये कूल कूल: २ अस्व त्यामा स स त्रम मातुल रवू स्त ए घन्मा तु: प्रती ज्ञा मंगमी सं: त्रि रटा समं शरव वैउ
वीध नत राधे पाव सिंइ वति सर्व व्यापीत ३: शासनस्य सी मे तस्य कू तपा प्रविश्य स प्रहार: सभ्रांत: सततापती श कुमार रति त्रा
शङ्क्ये ताभ्यां त्रास शङ्काभ्यां इ शासन दूरा तावध सच कूभ्यां पा ३ वा विज य मात्यां शा चित: संभ्रम: पद्या वा मुद्रा द्वि ता रा हस

गर्भवाजससमुद्रे दादाहृेप: परिखा र्तित: ४१ ॥ ॥ ॥

:वामा हृ स्य हृ नंस्त्र ८ चापि तिल्वा आत्म कं प्रथमस्मे व सर्प द्दर्शनं अयं रा हसस्य भ पशंका त पं: संभ्रम मि ति ११ आ
हृे पमा हृ गर्भेति पद्या २ लाव तती राजा व पद्य देवी प्रसाद हं मु आ ना त्यमत्रो पा प सु श्यापि पुन: क्रमा न रस व
पा द्वी प्र सा हृ न प्रतीता न: प्र त्याशी मता: स्पृ त न स्त क्रिमि हास्थि ते न देवी मे व ग त्वा प्र सा द पामी त्व ने न देवी प्रसाद प त्रा सा ग
रिकू ग म्या ग म सि द्धि रीति गर्भ वा ज्ञा द्रदा दा हृेप: पद्या वे तंपा ४ अवे पुदर कू: अपवादि मे त्य दे द्व उ वाल हा स्मित स्त्र खु राम १४

एवंरि। अपिदविदुरवंम्नतोवीजस्सपरिसर्पितादामहंदितोवकेलंकुरास मुद्गतिपोत्याहृतावळ्ठमलस्स जहविससारितो पंचा
लोके सम्यङ्गतो कुसुमस्स फलमित्यनेन वीजमेव फलोन्मुखं वत पादः। हि पतरुत्याद्येयः यथामुद्रा। द्विती। विराध्यः तस्माद्गावय ह
तवेनेत्याद्यै चातोक वीजसमुद्भेदाद्गर्भः प्रेय: १२ एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्रोत्प्यी शाप्रसमेवत्वेनोपनिवध्नीयात्। न्येषांच
मध्येऽमताहरणमार्गतोटकाधिवलादोषाणां प्राधान्यमिति सां गो गर्भसंधिरुक्तः ५१ अथावमर्शसंधिः क्रोधेनेति अवम
र्शनमवमर्शः पर्यालोचनं तच्च क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनार्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्युपाया
त्मा गर्भसंधुद्भिन्नवीजार्थसंबंधो विमर्शोऽवमर्शः यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के आदिविद्रवपर्यंतो वासवदत्ताप्रसत्त्या निरपा

क्रोधेनावमृशेघत्रव्यसनाद्वाविलोभनात गर्भनिर्भिन्नवीजार्थः सोवमर्शइतिस्मृतः ४२ ॥

परलावल्याप्त्यवसायात्मावर्शो दर्शित यथावेण्यां बधे उर्पोधनरक्ताक्त भीमसेनागमपर्यंतं युधिष्ठिरः निश्चयस्य वि
चित्य तीर्णो भीष्ममहोदधावित्यत्र सत्त्यात्र शेषे जयरत्याद्भिर्विजयप्रत्याशे समस्त भीष्मादिमहारथवधा द्वधारितैकांत
विजयावमर्शनं दर्शितं यथावामुद्रा। गर्भसंधौ प्राप्तिसुव्यमुद्रान्विष्ठ चाणाक्यनीतिरयवीजस्यक्रोधमुद्राराक्षसमहोत्सवप्रतिबे
धात्तनागबुद्धिरीनाशस्यालयपावृषपा विमर्शनादनुसंधानात ४२ ॥ ॥ ॥

द.श.रू.प. विमर्शसंधेरंगान्याह। तत्रापवाद इति साधीति यथा ऽ शलहगाम्याह। देविति यथा रत्ना ४ सुसंगता सा खु तवस्सिणी भट्टिणीए उज्जइणिं णीअदि
१५ पसिद्धन्ति पवादं करिअ अद्धरत्ते णो जाणीअदि कहिं पि णीदेत्ति। विदू सोहेण अहि णाधि ता खु किंहे देवीए
15 रत्याः स्याः भोवस्सस्समा। अम्ह हा भमा वेसि मा खु देवीए उ णो रत्ती एये सिदा। अम्हेसु अप्पिअं ति ता। कहिं रं राजा। अहो
निरनुरोधा मयि देवी त्वं तत्वा सवइन्ता दोषप्रख्यापनादपवादः। यथा वेण्यां। पं ३ युधिष्ठिरः पाञ्चालक कच्चिदासादितास्त
दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी पाञ्चा। न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः इत्यनेन दुर्योधनदोषप्रख्यापनाद
पवादः यथावाम ३ रतो चाणाक्यः। भितत त्वा उपालब्धुं तदिहैव यमाहूताः ... चाणक्य सो पालम हूप दोषप्रख्यापनादपवादः १

तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः। द्युतिः प्रसंगश्छलनं व्यवसायो विरोधनं ४३ प्ररोचना चलनमादानं च त्रयोदश
दोषप्रख्यापवादः स्यो १ त्संफेटो रोषभाषणम् २ ४५ ॥ ॥

संफेट इति यथा वेण्यां षष्ठेंके ततः प्रविशत्याकृष्टखड्गो गदापाणिः भीमः। कौरवराज कृतं बन्धुजनादर्शनमन्युना मैवं विषादं कृथाः इत्या
रभ्य क्रोधाधिक्षेपपरुषवाक् कलह प्रवृत्ता वित घोरसंग्राम वित्यतेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोषभाषणात् संफेट इति यथा वाचयेन
संफेट इति यथा मुद्रा। ततो पं वैतालिकौ परा नासुवर्णाश तस्स हस्ते सुरूपने चोराः। स क्रोधं वे हि नरेति छेत्ता हा देरा म चाणाक्य ताम
रोषभाषणात्संफेटः २ ४५ ॥ ॥ १५

विरुद्धवदिति यथा ह्लादितरामे ४ करवः पेनावृत्य सुखानि सामपठतामस्येतमीपासितं वाल्याघेनकृताहसस्त्रवलयप्रमयपतौ ॥ क्री
दितं स्वप्नावृहृहृयं स एवावेशिखेरा परिताशस्य लोमर्क्षघोरतमः प्रवेशविवशो वद्घालवोनापतेः यथारत्ना ४ कृन यथ्ये स
हान्कुलवूलः हृस्पो गाहमे त्यादिसुन वसवहन्ना स्पृशन्तु लगा कवुम्पुनेत्तोङ्गारतोतामगामिए सामप्रतितिचिता हिन्त्स्त्रप्रवं
जदासास्यति स्त्राविवलादीयनेन सागारिकावध वधाविभ विरुद्धवः यथा वामुद्रा २ ता गतेरा वरुचकुमिति यथेवधूरूपो
विरुद्धवः ३ रुवसीति यथोत्तरचरिते पचमेकूलवः स्वपवाशांतवृद्धास्तेवविचारायीयवरितातिच्छविते यथेलवो रामस्य
गुरोगति स्फारकृतवान यथा वेणां ६ स्वकेसु क्षिशिरः मगवत्केश्योम्नजसुम द्रामद्राम्या तः त्तानि प्रीतिर्मनसि नकृते स्यादि

विरुद्धो वधश्च यदिद्वयोर्गुरुतरस्फुरति ॥ ॥

नाभिघि स्थिरेतावलस्यानरस्फुरणं यथा वामुद्राराः रता चंद्रगुप्तेन चाणक्यस्य स्यन्येनैवदमनुष्ठितमित्यादिनातिरस्कारगा
तद्द्वः ४ विरोधशमनमिति यथारत्ना ४ स्त्रस व्याजेः सप प्येरित्यनेन सागारिकाताभविरोधिवासवदत्ताकोपायशमना
च्छत्तिः यथोत्तरचरिते षष्ठेकूलवः विरोधोविश्रान्तः प्रसृतः यथा वेण्यां पचमे कुर्वल्लासहतानामिति भीमोक्तिः यथा
वामुद्रा रता वा राक्षसः हृषलनपारितः प्रतिविधानं राजाः किमक्षोशलादुतप्रयोजनायेहायाचाराः कृथामकोशलम
विष्यतिप्रयोजनायेहपैवेत्यादिकिमकोशलादितिकार्यविरोधस्य चतस्यविरोधस्यशमनाच्छक्तिः ५ ॥

द॰कु॰टी॰ १६ 16 तर्जनेतिपद्यावेतयो घ्र्लोके एतद्वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्यपारम्यजन्मदोषियारितः सक्रोधितःस्मरमसमितयंतेनदुर्वचनतन्लाव
लोऽयं नाम्यादुर्योधनतर्जनोद्दूजनवल्लारिम्यांपंगुरवविनापात्रकूलदुर्याधनोत्यापनहेतुभ्यांभीमस्यधृतिरुक्ता यथावाक्छंद्वाः रता राजा
स्यन्यन्देवदमंत छिन्नतचाम्रः श्राः देनेत्यादि कृतार्जनरूपो धृतिः ६ गुरुकीर्तनमिति यथारत्नावल्यां ४ अंके पासौसिंहले परडहि
तारत्नावलीनामापुष्पतीवासवदत्तादर्शोउपपर्व प्रार्थितासती प्रतिहन्नेत्यनेनरत्नावलीलाभानुकूलाभिजनप्रकाशिनाप्रसंगा
द्गुरुकीर्तनप्रसंगः तथा मच्छकटिके पांचमलःएशोशास्त्रलहन्नमसपुरुषोस्यमनविशहन्तेशशाकचालुहत्तोवावादिदुःवाञ

विरोधशमनं शान्ति ५ तर्जनोद्वेजने धृतिः ६ ४५ गुरुकीर्तनं प्रसंगः ७ ॥

द्युतांपतिाात्नाह एदेतावृक्तिलमातीत्स्यावसंतसेनाप्रभुवस्य लोहेतावावादिहन्ति चारुदत्तः मरवशतपरिपन्नमित्यादिनाचाठद
त्तवधीभ्युदयानुकूलप्रसंगाद्गुरुकीर्तनमपयात्मुद्राराक्षसे रता चमोधीनां तमालप्रभववृशलयशसामवेत्यवनाना
मापरे भ्यश्च्युतंतीचंद्रगुप्तातिमिकुलहोमितांतर्जलानामालेवाम्लानपुष्पान्तवस्पातेशेनेरुन्धनेपाशिरोमिः साम्यवेव तस्व
लंतीवृषयतिविनपालंहूतंतेप्रमत्वंरत्याद्गुरुकीर्तने प्रसंगः ७ ॥ ॥ ॥

राम १६

छलनमिति यथा रत्ना० ४ अंके राजा अहो निरनुरोधा मयि देवी त्वनेनैवा सबहुमानपारस्थापितं संपादितात् वत्सराजस्यावमाननात् छलनमि-
ति. यथा मुद्राराक्षसे. ततो राजा सकोपं परावृत्य तो वंससुत्रनिरुद्धचेष्टाप्रसरस्येत्यारभ्य एतेन स्वस्वकर्मतापमभियुन्याम हे इत्यादि
ग्रसे भ्रागराक्षस्य अवमानना छलनं० यथा च रामाभ्युदये शीतायाः परित्यागेनावमाननात् छलनमिति ८ व्यवसाय इति यथा रत्ना०
४ अंके ऐन्द्रजालिकः किंवर राआ एस्सिं अवत्थाण समाहि हरो जलज्जलतो मतीमि. पं ओ सोहाविन्ना उ देहिं आणात्ति. १ अ
ह वाविंदुत्ताणं पिए णामं भुपउ समाए साभ ताणि हि अ ए ताजमह सिद्दहं. तहा वेमिपुंड. ग्रस तोम अपप्फहावेरोपनेनेन्द्रजालि

छलनं चावमाननम् ८ व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः ९ ॥ ॥

क्रोमि त्यापि तिसंभ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृदयस्य सागरिकादर्शनानुकूलां स्वशक्तिमाविष्कृतवान् यथा वेणीसं० ६ अंके ने
नतेनाघवीरेणोति युधिष्ठिरः स्वां शक्तिमाविष्कृतवानिति यथा मुद्रा० ततो चाणक्यः विहस्य एतत्कृतं राक्षसेन समागुनने ज्ञाते
नहमस्मि चसवंतमुद्धृत्य भवानि वंशतले मलयकेतुं गाधिराज्यपदतने पोजितरति इदरा हासनजातिविभवाभिहेपार्थ्ये सामस्ता स्ववच
स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः ९ ॥ ॥

र.सु.टी.
१७
17

संरब्धानामिति यथा वेणीसंहारे पंचमेंके राजा । रे रे सहनन्दन यत्किमेवं कृष्णस्य राज्ञः पुरो निंदितं व्यमा त्मावर्म मध्ये घसे त्वमपि च कृष्टा केश
शे द्रुमा र्ये तिमारभ्य शोकं त्यक्त्वा विलपन शलिले रिति राजा दुःशासन भरत कुलाय सद्दृशं इव यशो नाहं स वा निव विकत्थना प्र
गल्भः किंतु दृष्टं भवति न पुरा सुप्तमित्यादिना संरब्धयोः स्वशास्त्रमुक्ति विरोधनम् यथा वा मुद्रा । ततो चाणक्यः एवमपि वृत्तमस्तः प्रमाण
यन्ति राजा विष्णुगुप्त अविक्त त्वनोभवनीत्यादिना धत्तसंरब्धयोरस्योन्याधिक्षेपोक्ति विरोधनं १० यथा वेणीसंहारे पांचालकः अ

संरंभोक्ति र्विरोधनं १० ७६ सिद्धामंत्ररातोमाविर्दर्शितः ॥ ॥

हं देवेन चक्रपाणिना च्युतप्रक्रम्य कृतं च संदेहेन एवं तां शलिलेन रल कुलशारान्यामि षेकप्राप्ते त्वादिना मंगलानि कर्तुमाज्ञापय
ति देवो युधिष्ठिर इत्यादिना श्रीपत्स वृद्धेश संपमन प्राधेष्ठिर राज्याभि षेकरूपो भाविनो रथस्य सिद्धत्वेन दर्शितत्वात् प्ररोचना यथा मुद्रारा
क्षसे तारश ॥ ॥

राम
७

विकृत्यनेति यथा वेण्यां पञ्चमे भीमः तात अम्ब सकलरिपुजयपासेति न्यापि च तात चरितोतशेषकौरव्य इत्यनेन विकत्थवी
र्या ३ गतस्वगुणाविष्करणाद्विचलनं यथा रत्ना ४ यौगंधरः देव्यामच्चचनात्तथ्येत्यनेनो न्यपरेणात्मीयो गवराप्रदानमपाज
गत्कामित्वानु वर्णीकृत्य लोभोवसराज्यस्व तेति स्वगुणाकीर्तनं यथा मुद्रा ३ चाणाक्यः सततज्वलितमान्नि मित्यनेन स्वगुणा
विष्करणं विचलनं १२ आदानमिति यथा वेण्यां ६ भीमः ननु भोः समन्तपंचकसंचारिणः र होनो हामि त्या ३ इत्यनेन समस्तवध
कार्यस्य संग्रहः यथा रत्नावल्यां ४ सागरिका दिशो वलोक्य दिष्ट्या समंतदीप्तज्वलितेदानीं वकुर्व्व हो अस्य ज्वालारस्य

स्यात्प्ररोचना विकृत्यना विचलनमादानं कार्यसंग्रहः ४१

दिडुःखावसानामित्यनेन दुःखावसानकार्यस्य संग्रहः यथोच जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोरिति यथा मुद्राराक्षसे चतुर्थे राक्षसः वा
माह्नि स्यस्नं सच यत्वेत्यादि प्रस्तावना ता प्रति पादयता न्यते कार्यसंग्रहणं चाणाक्य ३ दृष्ट्यराक्षसानि सधानहयकार्यस्य राक्षसे
नैव डरूपश्रुतिडः सकुनह्याराः संग्रहणा दादानं १३ इत्येतानि निर्वाह शावमर्शाणानि तत्रैते षां मयवाह शन्निक्यवसाय प्ररोचं
नादानानि प्रधानानीति ४१ ॥ ॥

द.रू.टी.
१८
18

अथ निर्वहणसंधिः बीजवंत इति यथा वेणीसंहारे कंचुकी उपसृत्य सहर्षं महाराज वर्धसे अयं खलु कुमारभीमसेनः सुयोधन
क्षतजारुणीकृतसकलशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानां
एकार्थ्ययोजनम् यथा रत्नावल्यां चतुर्थे सागरिकारत्नमालावसुभूतिबाभ्रव्यादीनां मुखसंध्यादिषु प्रकीर्णानां वत्सराजैका
र्थ्यं त्वं वसुभूतिः सागरिकां निर्वर्ण्यापवार्य बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या इत्यादिना दर्शितं यथा मृताराः पंचमे प्रविश्य प्रहृष्टः
उ कुमारो अलं गुरुमहातातिपिरेदोदिहरकदोवितसवेहिरत्याघं कसमाक्षिपयंतप्रपमे दुःस्थम नलि स्वामीत्यादिनावृत्तोपनिवेश्य

बीजवंतो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं ऐकार्थ्यमुपनीयंते यत्र निर्वहणं हि तत् ४८ संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परि
भाषणं प्रसादानंदसमयाः कृतिभाषोपगूहने ४९ पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश संधिर्बीजोपगमनं विरोधः कार्यमार्गणम् ५०

तेषां मुखेनोपक्षिप्तस्य बीजस्य अनेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थ्योपगमनमिति निर्वहणसंधिः ४८ अस्यांगान्याह संधिरिति ४९ यथोद्दिष्टं
लक्षणमाह संधिर्बीजोपगमनमिति यथा रत्नावल्यां वसुभूतिः बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या बाभ्रव्यः समाप्येव प्रतिभाति इ
त्यनेन नायिकाबीजोपगमनात् संधिः यथा वेण्यां इत्यं ॥ ॥

राम
१८

के भीमः भवतिप न्तवोदि संभवे स्मरति भवताप न्मयोक्तं चंचद्भुजेति इत्यनेनमुखोपक्षिप्तस्यबीजस्य पुनरुपगमनात्संधिः यथामुख्यंच
मावृारंभे सिद्धद्रव्यं क्र्यस्य प्रवेशेनबीजस्यचारणा क्वनीतेरुपगमनात् कार्यसिध्यर्थम् उपगमान्निर्वहणात् उतिसंधिः १ अथविरोध
मारु विरोधरीति यथारत्नावल्यां चतुर्थ वसुभूतिः निरूप्यकुतोयंवृत्तान्तो राजा देव्याजानाति वासवदत्ता अस्माएसे तुपत्रस्य राजाः
.आलम्ब पौगंध रायणोन त्यस्ता कृथम सा ममा निवेद्य क्ररिष्यतीत्यनेनरत्नावलीलक्षणाकार्यान्वेषणात् यथावेण्यां ६ अंके भंचद्
भ्रच तुमापार्थः हताम्मे कुधिष्ठिरः किमपरमवाशिष्ट भीमः सपरिभ्रमीत्युपक्रम्य युधि गच्छतु भगवानतु भवतु तपाञ्चिनावेतामिसं
हारमित्यंत केशं संयमनकार्यस्यान्वेषणात् यथा वामदग्न्य वमेवे सिद्धार्थ हतायोर्विवादे हवणाकुः लावणाः गोङ्गुःहोउः
देवकत्सिनीः अहंविभाउराम्मतादो मुङ्गपाचेमीत्यनेनहृष्यतो नाचिवृर्थिं तमहाप्रयोजनास्सिध्यर्थ मुद्रापाचनन्यायेनेमा
गुणायणाप्रति गमिष्यामीतिमाविक्रार्पस्यमार्गणात्निरोधः २ ५० यथ्थतामिति यथारत्नाः ४ अंके यौगंधरायणाः देवक्षम्य
तांयद्देवस्यानिवेद्यैवमयेतत्कृतमित्यनेनवत्सराजस्यरत्नावलाप्राप्तकार्याय हेपाद्यनम् यथावेण्यां ६ अंके भीमः पांचालि
नखलुमपि नो वातिसंहर्त व्यात्रुःसा ॥ ॥

द·दृ·रा· सनविलुलितावेतौ राज्यपाणीनातिछत्र २ स्वयमेवाहं संहरामीत्यनेनद्वौ यद्दोद्वेशसंपन्नमनग्रार्थस्योपहृतोपाद्घष्ट्यपनं यथा वामुद्रा पंच
१५ मोगुराय राः स्यात् कृशमेवमपिनास्मा सुतेहवा चु मारामलयके तु राति सथा व्यरत्यहे दुः कूर अथवा कुलेन मोयांचेतुः स नेन
19 कार्यस्यमत्नपवेवति सधानेनराहृत सेव शोक्रराण रूपस्योपहृतोपाद्भूष्यनं ३ निर्णयमाह अनुभूतारव्यापितेति यथारत्ना ४ अं पोगं
धराय राः कृतांजलि हेवष्मूपतामिपंषसिं हल्लेभूर उद्धृतासि हादेशेनोयदिकलेशपत्रम्य तहलावनकेदेवी दसेति प्रसिद्धि मुत्याय

अथयनं तदुपहृते योऽनुभूतारव्यानुनिर्णयः॥ छ॥ ॥

तदेतिकं वाभ्यः अहितास्यत्तेन योगं धरायराः स्वानुभूतमर्थं रव्यापितवान् यथा वेतायां ६ अंके सोमः देवदेव अजातशत्रो
ऽद्यापि दुर्योधनहृतकैः मयाहृतस्य दुरात्मनः भूमोहितं मंशारीरसमितिति इत्यनेन स्वानुभूतार्थस्य भीमसेनकृष्यजात यथा वामुद्रा
पहोपताकः स्वगतं अपेक्षूतमलयकेतु हतके नकृतार्थो स्मि इत्यनेन यो नस्य अतुं गुरां ताकूर्यमलयकेतुराहस्यसचोविदिरा
थसुपंतस्य रव्यापनात्कृपनान्निर्णयः इति ५॥ ॥ ॥ राम
१५

परिभाषेति यथा रत्ना० ४ रत्नावली॰ आलग्नं कण्ठावरहा हे देवाए सत्तादु लोमि मुहं हसेउं वासवदत्ता साहं स्वपन्नस्य वासवद-
त्ता॰ वसुमतिं निति हिं एवं अकता अमच्चु तो अधरा अराणो पा॰ उ आत्ती कुहहि॰ जे तां ता ता ते राविः ताच किं हमी त्वनेन अन्यो
न्यपरिवादनात्परिभाषणम् यथा वेण्यां ६ अर्जुनः भीमः हलूपायेनासि राजा सदृश निष्पुनेया दिना ह्यासो भानुमती कृप
न्योयहसति पां उवहारा नित्यं तेन परिभाषणम् यथा वा मु द्रा॰ ५ के॰ भागुरायणरामहत्तयोर्मिथो जल्पनं परिभाषणं ५ प्रसा

परिभाषो मिथो जल्पः प्रसादः पर्युपासनम् ५१ ॥

हसति यथा रत्नाव॰ ४ देहि देव प्रसीदतां इति दर्शितम् यथा वेण्यां ६ क्रु॰ भीमः द्रौपदी मुपसृत्य देवि पांचाल राजतनये
हि त्या वर्द्धते रिपुकुल हेय तोत्रनेन द्रौपद्या भीमसेनाराधित त्वात्प्रसादः यथा वा मुद्राराक्षसे॰ यच्च में के भागुरा
यणोन अलं मा वेगाने तु पन्न मप्यत र च व लु नि नो पात्रेमनो पोरा क्षसः आनंदरा ज्य लोभाउ पत्रा त्याप्र
परत अपरि ग्रहे त्या गो वा कु मारः प्रमातामेतं समाधानं रूपं पर्युपासनं प्रसादः १५६ ॥ ॥

ह.न.टी. २० स्यानंदइति पश्यारला ४ राजा प पाहृदेवो रत्नावलीग हृष्नाति तथा च वेणयां ६ ऋ दैप हाणाधविमुमारिहम्हि एहं वावा
रं णाधस्स पसाहेण पृ णो वि सिक्कि वस्सं ऋ शान्चथाति पथा वा मुद्राराक्षसे सप्तमे राजा विरूणी कृत ब्राईकोपी मैते: प्राप्ति
20 नरत्नावलीमालवेश संयमनाराहृ ससाचिव्य प्राप्तिरूपे: रानन्दः ७ समय इति पश्यारला ४ ऋ वासवदत्तारत्नावलीमालिंगप
तमस्स स २ वाहि णि पस्ययनेन भागिस्यो रन्योन्य समागमन्तु दुःख निर्गमनात्समयः पथाच वेणयां ६ ऋ भावना कुततस्स्पष्ट

स्यानंदोवांछितावाप्तिः समयो दुःखनिर्गमः ८

विजयादन्यघस्यमगवान्युरुषः स्वयमेव नारायणो मंगलान्याशासी कृतगरुमहापादि होमेत्याद्विनापधि क्लिरेण दुःखाप
गमदर्शनात पथाच चन्द्रहासः सप्तमे चाणाक्य: सद्र्षम च्य पेऽपम सावमात्य राहृ सः रवन महात्मना गुरुमिः कृत्वना न्तेशे
रितिचाणाक्य दुःखस्योपशमनात ८ श्रीमदिष्टदेवताये नमः श्री ॥ ॥ राम २०

वृत्तिरिति ॥ यथा रत्ना ४ के राजा कोहे व्याः प्रसादनेन बहुमन्यते वासवदत्ता जणउन्नहैरसे माडुडलं ता तथा कुरेमि जेणा बंधुणा
सुमरेदीसन्योन्यवचसा तदा ॥ रत्नावल्याः राज्ञोदु क्लिष्टे रूपशमनान्न यथा वे णीसं ६ के भीमः एतेरवलुभगदत्तो व्या
सवाल्मीकिनामसहृय ता वादिप्रमस्त तपोहिव्या साविनिवकुं धारयंतास्तिष्ठतीत्येतन प्राप्त राज्यस्याभिषेकमंगले: स्थिरावर
तां वृत्तिः यथा मुद्रा॰ सप्तमे चाराक्षः वृषल२ समोत्परा हृसेनेन्द्रानामनुगृहीतो सिदि सपाववर्तेमवार राजा चार्यएवप्रस

वृत्तिर्लब्धार्थसमनंतरमानाद्याप्तिस्तुभाषणाम् ५२ ॥

इचंद्रगुप्तेनाच्च मयैतेरत्नेनराज्यस्थिरीकरणात्तु ॥ ति: अथभाषणम् मानाद्याप्तिरिति यथा रत्नावल्या ४ राजा अतः परम
पिप्रियमस्ति नातोविक्रमबाहुरात्मसमतामियनेवनकामार्थसमानाच्छिदलाभाषणामिति यथा वेण्यां ६ के युधिष्ठिरः
पश्यतु देवः क्रोधांधैः सकूलं हरं प्रवृलामेत्यादि नाभाषणम् यथामुद्रा॰ ७ के राक्षसः प्रज्ञाशंदिमनुगुप्तमनेमः सर्वकार्यप्रय
त्रिहतवेसुहत्तेहापकागतिः एषप्रक्षोस्मिरत्यादि भाषणम् १० ५२ ॥ ॥

६.स.रा. अथ पर्वभावोपगूहनेनूच्यते कार्यदर्शनाति यथा रत्नाः ४ यौगंधरायणः एवं विज्ञाय भगिन्याः संप्रति करणीये देवी प्रथमा
२१ णा वासवदत्ता अजानंती जद्दः किं ताः मतासि पतिवाहेहि से रत्न तावलिं त्रि २ त्यनेन वत्सराजाय रत्नावली ही यतास्मि तिक्रा
र्यस्य योगंधरायणास्मि प्राप्यानु प्रविश्य स्ववासवदत्ताप्रहर्शनात्पूर्वभावरति यथा च वेण्यां ६ कुंभीमः वुद्धिमतिके कुसमानु
२१ मता परिभवतु स प्रतिपीउवा ते इति यथा मुद्रा. ६ क्षणकः चाणाक्यः भदंत चयतामममात्य राक्षसो यमो यामिदानीं जानीतरक्षसि
ष कार्यदर्शनं पूर्वभावः ११ अद्भुतप्राप्तिरिति यथा वेण्यां ६ नेपथ्ये महासमरानलधूमशोषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय

कार्यदृष्टाद्भुतप्राप्ति ११ पर्वभावोपगूहने १२ ॥

कार्याणां वैर्यस्येति युधिष्ठिरः देवि एष ते मर्दजानां संहारोभिनन्दितो नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेनेत्यनेनाद्भुतार्थप्राप्तिरुक्ता
लक्षार्थशमनोत्कृतिराय प्रवृत्ति यथा वा मुद्रा. सममेके ततः प्रविशतिपवनिकाक्षतशरीरोभग्नमाच्रहश्यमान्यतासः २ मद्वध
य २ वैनोद्वेगनतरोकुलायक्रापिलोवद्धः कृताते शोखीत्याद्युपमानेनाद्भुतादुष्कृत्यराक्षसमप्राप्तिरिति द्भुतप्राप्तिरित्युपगूहनम् राम
॥ १२ ॥ २१

वराप्तिरिति यथा सर्वथाद्विते भयः प्रियमुपकृतो मात्स्येनेन क्राव्यार्थस्य संहरणात्काव्यसंहारः १३ प्रशस्तिरिति यथा वेपंपो
प्राततर[illegible]इ रावाक्षत्ति द्विद भवतु रमाह यत्तामर्तिः भक्तामंत्रताव्यालान्तनः पुरुषाणां पुण्यं भवतु भगवद्भक्तिर्दैवतं विना पुरुषोत्त
मे कृत्ति नु भवेनो विहद्दृवेषु रोष विच्छेपवत स तत सुकृतीम याति भयः प्रसादितं मतुलां गते यथारत्नाः तथापीदमस्तु भरत
वाक्यं उद्वीम द्य ससस्याजनयतुर्दिसृजे त्वासयो महि मिष्टामि छेद्रेद्रविषयानो विहधनुर्विधि व श्रीतान्तरानम्रस्या मो
कृत्यां तद्विपासः ऊर्मसमुपाचितं संगतं स ज्ञानाश्च निर्विघ्नं यावत्कोशं पिशुनजनवचो वर्जनाद्ध ज्ञानलेपं रोरयथावा

वराप्तिः काव्यसंहारः प्रशस्तिः शुभशंसनम् ५३ ॥

मुद्रा: तथापीहमस्तु जरतवाक्यं वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावास्थितस्यानुरूपांपस्य प्राग्दंतकोटिं प्रलयपरिगता
सिश्रिये भूतधात्री म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः सश्रीमद्बंधुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगु
प्तः इति शुभाशंसनान्यप्रशस्तिरित्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः मुखोद्धाराः पञ्च संधयः प्रतिपा
दिताः ५३ ॥ ॥

र.ह.टी.
२२
22

षट्प्रकारं चांगानां प्रयोजनमित्याह उक्तांगानामिति तानि प्रयोजनान्याह रक्तस्येति द्विवह्नि तात्पर्यनिबंधनं गोप्यगुप्तिगोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाशनं स्वमनिनवरागवृद्धिः चमत्कारित्वकार्थ्य एव शोतॄत्वस्य विस्तरस्थत्यगेरेमिः षट्प्रयोजनानि संपद्यंत इति ५४
पुनर्वस्तुविभागमाह द्वेधेति ५५ क्षोदकस्थंचक्षोदक दृश्यमव्यमित्याह नीरसोनुचितरीति ५६ स्तथ्यप्रति पादनप्रकारमा

उक्तांगानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनं रक्तस्यापूर्वस्वरचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनं रागः प्रयोगः स्थाप्यरूपं वृत्ती तस्यानुपद्रवः ५४ द्वेधाविभागः कर्तव्यः सर्वस्यापि हवस्तुनः सच्यमेवमवेत्तु चिदृश्यमव्यमथापरं ५५ नीरसोनुचितस्तत्रसरच्योवस्तुविस्तरः दृश्यस्तु मधुरो हृत्तरसभावानिरंतरः ५६ अर्थोपि हेयपक्षे स्यच्यैय चमिः प्रतिपादयेत निष्कमकलिकोत्वास्याकावतारप्रवेशकैः ५७ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः संक्षेपार्थस्तुमध्यमात्रप्रयोजितः ५८ एकानेकाकृतः शुद्धः संकीर्णोनीचमध्यमैरिति ५८

हृच्यर्थोपि हेयपक्षे रीति ५७ तत्रविष्कंभकंलक्षयति वृत्तेति च्यतातानां भाविनांचकथावयवानांनायकोमध्यमेनमध्यमास्यांवापात्राभ्यांप्रयोजितो विष्कंभकः सद्विविधः शुद्धः संकीर्णश्चेत्याहः एकेति एकेनद्वाभ्यांवामध्यमपात्राभ्यांशुद्धोभवतिमध्यमाधमपात्रैर्प्रयुक्तसंकीर्ण इति ५८ ॥ ॥ राग
२२

अथ प्रवेशकः तद्वदेवानुदात्तोक्त्येति तद्वदेवेति भूतभाविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते अनुदात्तोक्त्या नी
चपात्रप्रयोजित इति विष्कंभमध्यमोत्तमपात्रः अंकद्वयस्यांतरित्यनेन प्रथमांके प्रतिषेधः ५९ अथ चूलिका
अंतर्जवनिकेति नेपथ्यपात्रेणार्थस्य सूचनं चूलिकेति यथोत्तररामचरिते द्वितीयांकस्यादौ नेपथ्ये स्वागतं तपोध
नायाः ततः प्रविशति तपोधना इति नेपथ्यपात्रेण वासंतिकया आत्रेय्याः सूचनाच्चूलिका यथा वा वीरचरिते चतु
र्थांकस्यादौ नेपथ्ये भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यंतां मंगलानि कृशाश्वांतेवासी इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवैः रामेण परशु
रामो जित इति सूचनाच्चूलिका यथा [illegible] नेपथ्ये [illegible] इत्यत्र नेपथ्यपात्रैरेव चंद्रगुप्तप्रवेशसूच

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः प्रवेशोंकद्वयस्यांतः शेषार्थस्योपसूचकः ५९ अंतर्जवनिकासंस्थै
श्चूलिकार्थस्य सूचना अंकांतपात्रैरंकास्यं छिन्नांकस्यार्थसूचनात् ६०॥ ॥

नाच्चूलिका अथांकास्यं अंकांतपात्रैरिति अंकांत एव पात्रं अंकांतपात्रं तेन विश्लिष्टस्योत्तरांकमुखस्य सूचनं
तद्वशेनोत्तरांकावतारः अंकास्यं यथा वीरचरिते द्वितीयांकांते प्रविश्य सुमंत्रः भगवंतौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भगव
तः सभार्गवानाह्वयतः इत्युपक्रम्य तत्रैव गच्छाम इत्यंकसमाप्तौ ततः प्रविशंत्युपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः
इत्यत्र पूर्वांकांत एव प्रविष्टेन सुमंत्रपात्रेण शतानंदजनकवृत्तांतविच्छेदे उत्तरांकमुखस्य सूचनादंकास्यमिति यथा वा मुद्रा·

१.स्क.टी.
२३

23

सत्यासनस्थैः पुरुषोत्तमागम्यमानः सचिंतो राजहंसः रत्यादिना प्रथमं कृतं तेचालोक्येनमहबलेनाविगाहमानमिति रा
जहंसवद्धुतमस्थानीति नयोगम्यवृहत्समानस्य सचनोऽहंवृत्यमिति ६ अत्र यो कलावतारः अंशकलावतार इति यत्र प्रविष्य पाचे
पासचित्तमेवपूर्वं कलावाक्षिनेर्थं तयेवाकृतस्मापतीति प्रवेशविश्लेषमकलादि सत्यमंकलावतारः यथा मालविकृषि मि
त्रे प्रथमं कृते विहृते तानि हि दुर्वेषि दैवीरपेकवालिगिरह गदुष्यसंगीदोव अरतीवृरिन्नः तत्त भवरोहते वित्तनोध
अथवा मुहृगसहोजेद्ध तां गुह्याव रसस्हिर सुपत्रमेममंह गशवद्भवणाद्रनंतरं सर्वालये वयाव्याति प्रथमाक

अंशकलावतारत्वंकृतयात्रावृस्याविभागतः एभिः संसत्त्वयेतत्त्वं इत्यमं वैः प्रहर्षयेत ६१ नाद्यधर्मं मयै
हैयतत्पुनर्वक्तत्रिधेष्यते सर्वेषां निपतत्स्य वस्य नाव्यमध्यात्मभवत ६२॥ ॥

अथकृतानि पात्रसंज्ञीतिदर्शनं हितायां कलावारं भंतरति प्रथमं कृत्याविकृदैनैवाहितायां कृष्यावतरणाद कलावता
र इति यथाभूतः चतुर्थवृ कुरुष्वदेशवेशासमपरा हंसः स्वात्मगत कृस्मिन्न यो जनेमपायप्राहितसंतिपाजनानां
वा कुल्यानरवल्व वधारयामीति राजहंसयोतकरम कृतावहमानस्य चातात्मनोर्थयोः मिथ्याविरोधत्वयपर्वं कृतार्थ
नु स्वगततत्वाद कलावतरतां ६१ पुनस्त्रिधावक्तविभागमाह नाद्यधर्ममिति कृनमकारोतात्रैधंतराहसर्वेषामिति ६२॥

२३

तत्र सर्वश्राव्यमिति सर्वश्राव्यं पद्धत्तत्प्रकाशमित्युच्यते पुनः सर्वस्याश्राव्यं तत्स्वगतमिति शब्दाभिधेयं
नियतश्राव्यमाह॰ द्विधान्यदिति अन्यत्विति यतश्राव्यं हि प्रकारैः तन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितमेदेन ॥३ तत्र जनान्तिकमाह
त्रिपताकेति पश्यन्भ्राव्यं तद्व्यांतरे ऊर्ध्वं सर्वांगुलिवक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं तत्करं कृत्वा ॥ स्येन सह यन्मन्त्र
तेन तज्जनान्तिकमिति ॥४ अथापवारितमाह अथापवारितमाह रहस्यमिति परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमप
वारितमिति ॥५ नाट्यधर्मप्रसंगादाकाशभाषितमाह किं ब्रवीषीति स्पष्टार्थः ॥६ अन्यान्यपि नाट्यधर्मत्वेन प्रय

तत्र सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतं । द्विधान्यन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितं ॥३ त्रिपताक
करेणान्यानपवार्यान्तरा कथा ॥ ॥

मत्कल्यादानि कैश्चिदुदाहृतानि तेषां च भारताद्यवगत॰ नामसमालाप्रसिद्धानीत्येषां विशेषान्मत्वात् नाट्यध
र्मत्वाभावाद्बहूनां नोक्तमिति ॥ उपसंहरति इत्याद्यशेषमिति वस्तुविभेदजातं नवसत्कवर्णनाय तस्य विभेदजातं नाना
भेदाः रामायणादि बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य तदनु एतदुच्चरेत् नेत्रिति नेतारसमनुपाल
हताः रसाश्च तेषामानुगुण्यात् चित्रां विचित्ररूपां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ॥ ॥

द.रू.टी. तेषां प्रपंचैर्विस्तारैः स्यात्संक्षेपेत संक्षेपेत तत्र बृहत्कथामलं भूद्दारात्तथं चाणाक्यनाम्नातेनाथ शकटालगृहे स
२८ हसात्या विधाय सप्तमान्हात्सपुत्रो निहतो नृपः योगानंदयशःशेषे पूर्वनंदसुतास्ततः चंद्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणाक्येन महौ
२५

अन्योन्यामंत्रणं यत्स्यात्तज्जनांते जनांतिकं ६४ रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते तदपवारितं ६५ किं ब्रवीष्ये
वमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ६६ इत्याद्यशेषमिह वस्तु
विभेदजातं रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्याच्चित्रां कथामुचितचारु
वचःप्रपंचैः ६७ इति दशरूपकालंकारे प्रथमोद्योतः १ ॥ ॥

जसेति बृहत्कथायामभिहितम् श्रीमान्मान्यप्रगोयं रामकथायामुपसे पम ६७ इति श्रीमद्दशरूपकावलोके धनिककृते ना
टकं गद्या[illegible]नेनाम प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

एवंरूपा रांगामन्योन्यं मेहृसिहृदयेम लक्ष्मेघं प्रतिपाद्येदानींनायकभेदः प्रतिपाद्यते तेनेत्याहनाम्झोवृत्तयेनने तानाय
कः विनयादिगुणसंपन्नोसमवति तत्रविनीतोयथायदृग्रवादिभिर्यासितवधकादिविघातपोव्रतानिश्चोतपसोव
रिकदेवान्नूततत्त्वमिमपाविनयापवीरत्तत्रप्रसोदृग्गवेवन्यपमं जालिहते मधुरः प्रियदर्शनोयथा रामरामनयना
भिरामत्तामाशयस्यसदृशंसमुद्वहन नच प्रतकृतगुणारामस्तीपवः सर्वथवहृदंगमो भिमोर त्यागीसर्वस्वदानाय
था त्वचवक्र्तांःशिविर्मांसमोवंजीमूतवाहनः दक्षोदथौषिर स्थीनिनात्यदेयमहात्मनाम ३ दक्षःक्षिप्रकारीयथा स्फु
र्जद्धनत्सहस्रानिमिंतमिवप्राडंवतत्यम्ततोरामस्यत्रिपुरांतकृद्दिविषदांतेजोभिरिद्धंधनुः शुंडारःकूलमेनय

नेताविनीतो१मधुरः२त्यागी३दक्षः४प्रियंवदः५रक्तलोकः६शुचि७र्वाग्मी८रूढवंशः९स्थिरो१०युवा११

इदचलेवसेनदोर्दंडवत्तस्मिन्नाहितएवगर्जितगुणांकृष्टंचभग्नंचततः ४ प्रियंवदोयथा उत्पत्तिर्जमदग्नितःसभग
गवान्देवःपिनाकीगुरुर्वीर्यंयत्तुनतद्गिरांपथिननुव्यक्तंहितत्कर्मभिः त्यागःसप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदा
नावधिःसत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतःकिंवानलोकोत्तरंपरक्तलोकोयथा चप्यात्तत्र्यापत्ततापंतरजनेत्ताघवंक्षि
नसमप्रसाद्वत राजन्वत्योरामम देशाराजादाक्षत्यःपार्थाकामस्वरम ६ एवंशोत्रायतस्वयद्वदाहार्यं तदेशोचंनाममनो
नैर्मल्याद्दिकुमोघनमभिमत ॥ ॥

र.सु.टी. त्वं प्रभार घोरः सर्गक्रान्त्वे प्रभरति ७ वाग्मीप पावाद्गोर्वलेन विहितं तं च कार्मुकम्य दैवं चक्तस्य ततनि मातता एव
२५ दोषः तद्वा पत्नेपर शुराम मत्वा हम स्वयंभुवं स्वर्ह विविधरोगृहतां ८ हृदं वंशो पयापे चत्वारो हि नक्षत्रकुलहे तं
25 मतानमल्ली मालापान स्तवक्तुमधु पान शिरोराजपुत्राः वामस्तेषाम चरमभव स्तएकः तारा त्रिप्रसदेयं
सुचरितकृपाकुं लीमल्लवं ९ एव पाक्षिपशोवा रुमनः त्रिपाणि रचलः पापविल्ववृरि ध्या मिव त्यानं यो म
तिकृमाद् न त्वेवं हृष्य पिध्या मिशान्त्र न्दह महाव्रतस्य यया आरभ्यते न खलु विघ्नमयेन नीचैः पारभ्य विघ्न विहिता
विरमंति मध्याः ॥ विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजंतीति १० पुवा प्रसिद्धः ११ वृष्ट
त्साटेति वृष्टिर्जो तम महत्वविशेषवरीतु प्रज्ञाय पाप्मा लावण्या कि मिते पद्यत्पयोगविषये अविकल्पं ईरयते
मपातप्ये तन्नो हि शेषवद्ततास्यत्प परिहतीवृमवीला १ स्पष्टमस्यात २ ने तद्विशेषानाह मेदेरिति पद्माद् शलहे
तामाह निष्किंतशीत सविकारे संविदित योगाहेम त्वाहिताः रहितः स्यतएव शीतादिल्वाहितो भोग प्रवताप्य वेगा
र प्रधानत्वाच्च प्रभुमप्रसत्वाचारोमन्दुरिति पयारला वल्पां तं तृणं निर्जित शत्रु पोप्यसचिवव्यस्तिः समतो भरः सम्य
क्कालल यत्ना लिताः प्रशमिता शेषा परागे प्रजाः प्रघोतस्य प्रतापरसैस्समय त्वं वेति नाम्नायां कुमः कुमवृषे त्वं
मम पुनर्मध्यमहानुत्सवः ३ स्वयंधीरशान्तः सामान्येति ॥ ॥ ॥ राम
२५

विनयादिने तस्मामान्य गुणापोषा धारशास्त्रोहिताहिवूरतिविप्रवाणी कस्य विवाहानांप्रवृत्तशानेहंणां उपलहंतां विवहितं
चैतत तेन नैश्रियाहि गुणा समदेपि विप्राही नो शांत तेव कला लिंत्य पथ्या माल्लतीमाधवे मरंदकवृत्तिकाहे माधववचाहतो
हि: ततउद्यागि रेरिवैव एवस्तु रितगुणाप्रुतिमुद्दर: व्रलावान गहन गाने महात्मव स्यहृत् न पन वतामरियापवाल
चंद्रस्याहि पथ्यावा मलशत पारे पूतं गोत्र भद्रा सितपत्र हीसि नि विड चैत्य वेलक्षोभे: पुरस्तात ममानेषन

वुध्युत्साह स्फीत प्रसन्न कृत्य मानसमाच्चित परोहृदय स्मृते जस्वो शाम्वचहृष्टवार्मिकृ: २ मैदृष्टवर्णलस्तित शां
तोदात्तो हृतोत्तम विश्रित्तो धीरललित: वृत्तानम के: कुली मद: सामान्यगुणा पृथक् स्वधारधीतो हिनारेव: ३

दृशापी वर्तमानस्य पापै स्तद्दशद्दश मनुष्यै र्घुष्यते घोषणा यामरति ३ श्रीहरिर्जयतितराम् ॥ ॥ ॥

द.रू.टी.
२६
अथ धीरोदात्तः महासत्व इति महासत्वः क्रोधशोकाद्यनभिभूतांतःसत्वः अविकत्थनो ऽनात्मश्लाघनः निगूढाहंकारो विन
यछन्नावलेपः दृढव्रतो गाढता निर्वाहकः धीरोदात्तः यथा जीमूतवाहनः । सिरामुखैः स्यंदत एव रक्तमद्यापि देहे मम
मांसमस्ति तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् यथा वा रामं प्रति आहूतस्याभिषेकाय वि
सृष्टस्य वनाय च न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः यच्च कैश्चित् धीरोदात्तादीनां सामान्यगुणानामपि विशे
षलक्षणतो ऽभिहितं सत्तेनैव तेषां तत्राभिधानं प्रतिपादितं नन्वथ ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानंदादावुदात्त इत्युच्यते
औदात्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः तच्च विजिगीषुत्वएवोपपद्यते जीमूतवाहनस्तु निर्जिगीषुतया कविनैव प्रतिपादि

महासत्वोतिगंभीरः क्षमावानविकत्थनः ॥ ॥

तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा यत्संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः किं भुक्ते भुवन
त्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरोरायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तन्नास्ति कश्चिद्गुणः इत्यादिनाभिहितो विधा
तम्प्रभवांन्यत्रैवम्व र्यत्रमागतं वने पाम्यहम् एवं यथा जीमूतवाहनः इत्यादिना च अतो ज्यायं तत्प्रशम
प्रधानत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च वीततावतं शांततातामन्यच्चाप्युक्तं यत्तथा भर्तेरा न्यप्रसादो निरभिताव राम
नायकमुपादायतारातयामतमलपवत्सुनेरागोपवर्तानिम ५॥ ॥ ॥ २६

पक्षे ऽनंतसामान्यगुणप्रयोगादि नादिश्चीरः शांतरसितत्वपि पारिभाषिकत्वाद्वालव्यामित्यमेदत्वं स्यतोवत्सास्थित्या
शुद्धपुभिक्षिरा जीमतवाहनादि ऽव्यवहाराः शांततनामाविर्भावपतिन्त्र ज्ञोच्यते पक्षावड्ढक्त सर्वैलक्षेलाद्वात्रिरोग
व्यामितेनतजीमूतवाहनादेपारिहापते नन्वेकरूपे वीवजिगाश्रुताय वेनाविसोर्थत्यागृत्यादिनाऽव्यानतिशात
सावितिगाशुःनतुप्रपराय क्रोरमार्थ्यग्वरताहि प्रवृत्तः नत्वात्वेच मार्गेहृष्वक्रारेराषधारोहनत्वप्रसन्नैःरामादरोप
जगत्यालना पमितिदुःखनिवृत्तेश्वत्वस्यनांतरीयकत्वेन मम्यादिलोभः जीमूतवाहनादिलोभः जीमूतवाहनादि
ल प्रोतोरधिपदार्थस्याहताद्विष्वमानि शेते इत्युदात्ततमः पक्षोकं तिष्ठन्नातीत्यादिनाविषयसुखपराङ्मुखतेति

स्थिरोनिरोधाद्दृढवीरोदात्तोदृढव्रतः ४ ॥

ततस्त्यंकार्यदायहेतुसुखदुःखत्वस्पृहासु निरभिलाषा एवं शकुंतलायां सुखदुःखानिरभिलाषः रिवघोसेनोक्तेहेतोः प्रति
दिनमथवातेहृत्रिरेवविभेवमनुभवीतिहमः विनाशिषवेः पइंक्ता दर्पादयस्तीवृत्सुसंपमपतिपरितापकोप
योपाचितानामित्यादिना मलवत्यनुरागप्रवर्त्तितत्वाते शांतरसात्स्वयं शांततापक्रांतोश्शुतन्निषेधपतिशा
त्तंत्वचानहूतत्वंतत्त्वविप्रादृते चित्यप्रामुपितेवमः स्थित्याविश्राः शांततानस्वपरिभाषामात्रेत्याबुद्धजीमूतवाह
नपोलकूरुत्पिकुत्वाविशेषापिसकामानि क्रामवृक्षताद्विभिर्मत्वादिकनोजीमूतवाहनादेधीरोदात्तोमिति ४ ॥

ह.र.टी. स्य धीरोद्धततां दर्शयति दर्पः शौर्यादिमदः मात्सर्यमसहनता मंत्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं माया छद्म वञ्चनामात्रं चै
२७ चलोऽनवस्थितः चण्डो रौद्रः स्वगुणशंसी विकत्थनः धीरोद्धतो भवति यथा जामदग्न्यः कैलासोद्धारसारत्रिभुवनवि
जयेत्यादि यथा च रावणः त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणसहा बाहवो रावणस्य धीरललितादिशब्दाश्च प्रयोगे
गुणाः समारोपिता अवस्थाभिधायिनो वत्सराजप्रभृतीनां स्वव्यक्तिः स्वजातिवत् स्थिता अतएव धीरललितादिशब्दा नयोऽपि
च महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेकरूपाभिधानं संगतं स्यात् जात्यन्तरेण नाऽपि तथा च भवभूतिना एकस्यैव जाम

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ।। ।।

दग्न्यः ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते इत्यादिना रावणं प्रति धी
रोदात्तत्वेनोक्तेः लात्योऽन्यो रसारत्यादि भिक्षु रामादीन्प्रति प्रयुज्य मं धीरोद्धतत्वेन पुनः उत्पाद्यं ब्राह्मणातिरित्यादि भि
स्तु धीरोदात्तत्वेनोपवर्णितः न चावस्थान्तराभिधानमनुचितमङ्गाङ्गभूतेनाप्यनेकानां नानाप्रकारान्तरोपेतरूपा महासत्वादेर
व्यवस्थितत्वाद्गीतिनर्तके रामादेरङ्गभूतं धोपात्ता हानत्वेकरूपत्वात् स्थैर्यं मोपात्तावस्थानोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम् ॥

रा म
२७

यथोदत्ताभिमतस्य रामस्यत्रु प्रत्ताबालिवधाद्युम हासत्वतपास्या भावस्या परित्यागइतिवह्यमाणा नोचसहि
ताघवस्यानीप्रवी प्रत्यन्यपोहृत रत्यन्यनाय कृत्वेनापकृत्वेना विमर्शविमर्शावादुपात्तावस्यातो।एवस्यौ तराभि
धानस्मेगा।गिनोरथ्य विरुद्ध प्रत्ययं गारिनेत्रवस्याः सहहिताइतिसनायकः प्रकरणे मूर्वीनायिकं प्रत्यन्य
पानायिक पा।स्य प्रदूत चित्तहत्वेवस्योप ह्यमाणाभेदेन सहचतुरवस्थः तेदवं पूर्वोक्तानां च गणां प्रत्येकं चतु

धीरोद्धत्तत्वहंकाराचलच्छंदो विकत्थनः प सहहितः शठोधृष्टः पूर्वप्रत्यन्यपाहृतः सहितो।
स्याः सह रूपा गरविप्रिय ह्रच्छठः ६

रवस्थत्वेन षोडशधानायकः तत्र सहितामाह सहितोपपा अति पेस्थां न्यस्थापांहूरयेन सहव्यवहारतिसहितः
स्यथा ममैव प्रसीरत्या लोके कि मपि कि मपि प्रमगहूरबोरति कोपः क्रोपि पुराहिनम पवीप्य विनपः सविलं
भः कथंचित्क पपति चाकि चिन्परिननोनवाहं प्रत्यक्षप्रियम सखि विकृमप्यस्थांवि कृतं पथाचतथोचितः प्रतापावर
विंहत्नुं वहवः स्विद्धन हेनवोहिरहृषाः।अथ चारविधिमेनस्विनी ॥ ॥

र.म.टी. नां ननु पूर्वस्याधिक्योपि भावमन्यः पाठेल हस्यादि । एतदेवेति पहितास्या छिन्नापि कूं नरा पदृत्तहृत्पतया विप्रियकारि
२८ त्वा विशेषकृिसहृत्यत्वे नशाठास्तु शोषः शठोहृत्ततरां पद्या त्वमन्यस्याः कुंचीमति तरिणा नमाकूर्त्यस हृसापरा क्रि
श्पन्नेव प्राणेष्यल मुतन्मष्टिरसवृ।। तरेत त्वाच हेष तमधुमपत्व द्द्कुवचो शिषिष ता।पृथ्वंतीतोकिमप्यिनस खोमे
गताया ति त्वध्यधरलहृपाति व्यहकेति वच्या भोलपावकू मेंडिते परिलसत्नूपुरमुद्रागलेवत्रकु त्तालकालिमान

व्यङ्ग्यागर्विता दूतो यथा ।। ।।

पनपोतां हूलरागोपरः दृष्ट्वात्रोयावधापिमं उनमिंद प्रातष्प्रिरं प्रेप सोलालातामरसोहरे व्यगहशः प्पासाः म
मात्रिं गताः त्वनुकूलमाहः त्वनुकूलात्विति त्वद्धितमुखडुःखयोरत्नगांतरवर्ती खवस्या मुपति द्विष्यामोहृत्यस्य
पत्रअरसापास्मिन्नेहार्पी रसः । कुले नावरणायपात्रवरिता तेपत्व्रहृसोरे स्मितेमहूतस्य मुमानुषस्य कूयमप्य राम
कं हृत त्वाभ्यं तोदि मवस्यः ७ न्नेषावत्सरा मोहिनीष्टि कृानापकः स्पाडुक्ते पर्दमनुपज्ञातनापि कांत रानु ।। ।। २८

रागोऽनुकूलः परनायिकास्पृहितः । ननु चमत्कारि विप्रियकारित्वाद् धृष्टतारविप्रियत्वाच्च शाठ्यं वा स्यादित्यपि न वक्तव्यम् अतः सत्यं
तथा विधविप्रियत्वेऽपि वत्सराजादेरप्रबंधस्य मानित्वे तु नायिकाप्रति सहृदयत्वाद् हितात्तेव न चोभयोऽन्यच्छा
कृते निष्ठ योऽन्यायकस्याहंनेन भवितव्यमिति वाच्यं अविरोधात महानुभवप्रबंधेषु वत्सराजादिषु तथोक्ते वृत्तलेखेष्वपि मुता
वा रोगराज । त्यमुद्धतेऽगाधिरियंति तानुमलयाद्वीप्रसाधायाघच इत्यंते: परसुन्दरी: प्रतिमपाविज्ञोऽपि विज्ञोऽपि जे

ऽनुकूलस्त्वेकनायकः १ ॥

हृदेनाप्रतिपन्नेमदनमनसावृत्ताः स्थितं नायिकाः इत्यादावपहृत्य पातेन सर्वासु नायिकासु प्रीतिपरायणत्वनिबंधनात् त
था च भरतः त्यागी शूरो गतिपाति महन्नस्य नायिवशमेति अनुकूलामानितश्च नायिकाविरज्यते समनुमवेन्नायकः इत्यत्र नरागं
पालेन महन्नस्य वशमेति इत्यनेनासाधारणानेकानुस्नेहेन विद्वेषहितास्याति अतो वत्सराजादेरप्रबंधस्य
मानित्वस्थितं तत्त्हाहितायमिति बोध्यं शानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठमध्याधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन्नायकभेदा भवंति ६

सहायस्तस्य नायकस्य पताकानायक इति प्रायेण प्रासंगिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठमर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकसहायः यथा मालतीमाधवे मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ८ सहायान्तरमाह एकविद्य इति गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनाम् एकस्या विद्याया वेदिता विटः हास्यकारी च विदूषकः ए तस्य चाविकृताकारवेषादित्वात् हास्यकारित्वेनैव लभ्यते यथा शेखरको नागानन्दे विटः विदूषकः प्रसिद्ध एव अन्यप्रतिपक्षनायकः लुब्धो धीरोद्ध

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः तस्यैवानुचरो भक्तः किंचिदूनश्च तद्गुणैः ८ एकविद्यो विटश्चान्यो हास्यकृच्च विदूषकः लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः ९ शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः १०

तः स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः तस्य नायकस्येत्थंभूतः प्रतिनायको भवति यथा रामयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनः मलयकेतव ९ अथ सात्विकनायकगुणानाह शोभा विलासो माधुर्यमिति १० ॥

नोचेद्घ तोदिति नोचेद्घटतापप्रत्याउक्तालतादकोत्यातयत्वनेप्यपर्वदूपितः निपुणसत्वमसा यापद्मैरतोनविचिविदुस
ति गुणाधिवृत्त्यदोपत्या एतायरुपपुरसत्तटोस्मिहृदिवृत्तत्वोउदिवृरा तोहरः क्रोदृत्ववृराटैनासारभहृच्च दात
रतादितः इत्यादावृत्तपद्मयादृतदिहृमातिथाव दैमुभक्ताचतेसेरंमरमक्वादिपनोविजयोहुइरुपोमेउलंशोदपेशामा
यथा ममैव ज्ञेत्रैः स्वरविसंपताप्यवरतापद्मविरामकृतालाघानवणिताते गरा द्वमाचेवोरामोदृसंववमेपन म
याने दुलपतितास्यरमटा नाघर्वपतिसुरंघु याधीमजनेपाभ्रप: प पुररातसभपतावृत्तापत दृहृशोभायपा
पृ मोदृ त्रसहहत्वनिर्झिंतोमिव प्रादुर्भवसम्यतोरामस्यावृपुरांतवृहृदिवि बकंतेनोमिरिद्दहनुः पुंउरःवृलभनयदे

नीचेद्घ एणाधिवृत्त्यदशिभाषंणोर्पदृहृते गतिः सधैर्पा हृदिस्थवितासेमस्मितं वच: ११ लहृतोविकारोमाधु
र्यसंहृतोमधुमरः स्यपिणाभीर्पयत्य भावनाविकारोनोपलहृते १२ ॥

चलेवत्से न रोंहे स्वूहसम्निनाहितावगर्जितपुतांहृष्टचभ मंचतत सत्वविलासः गतिरिति पथा सपिहि तोहतजगन्व
पसत्वसाराधीशाहृतावमप नावा निर्धारितो कोमारवृपिगिरिवद्दु रुतेरवानावीरोरसः विस्मयमसत्तवहर्षाव ११ स्वपसा
धुर्य स्नात्वा रति महमापा विवूरहतोमभुरा विकारो माधुर्यम यथावृ पाले नान वा: वूरिकलभरतघुतिमुखिस्मरस
राग उ उमर पुलकेव हे कूमल मुहुः परंपहुरादुनरजनिचारसुना कूलवृ लनदानरटांपिहृठपतिरपतागीयरिवृहः
पगीभोपेम गाभीर्यमिति म उ विकारो पलभाहिकारानुपलब्धिरयतिमाधुर्यादस्यद्रीभांवे पथास्याहूतस्याशेषेत
प विलक्षस्यवनापचनमपालोहितसस्पसत्वस्योप्याकारोविभ्रमाति १२ ॥ ॥

अथ स्वेर्धम व्यवसायादिति यथा प्राप्य च्छिन्नमिति यथा घे पूर्वोक्तं अपते नः अधिहे पाथ समहन्नमिति यथा कृतनूतनवु
धीरुपकलानां केरवत्यमीज्ञ गुलाब शनाद्यैनन नावन्तिमना स्थिरः १३ अथ आललित अंगारीति सामाविकः अंगारा
कारांमदऊ तया विधा अंगारचेष्टा चललित यथा मप्येव लाव तथमन्नेमथविलासविज्ञेयितेन सखा स्यां विद्वेन सुकुमारम
नोहरेता किंवाम पीवसारिव पो यमसोपारहा तस्येव विविनाविषसं विरधीततापं अथो दार्यमु प्रियोत्तमेति प्रियवचनेन स
ह जीवि मार हितमोदार्यम सदुयमहस्याथ यथा नागानेहै सिरामसेव संस्कृत एवैति सदुयमहाय यथा एतेवयममीदृशाः कृत्यपं
कुलजीवितं अतपेनात्रव दुर्धमना स्यादी स्वव ताः १४ ॥ अथ आप्यि कालहपति सावि तद्गुणाति यथोन्नसंभविना पद्मला

व्यवसायादचलनं स्थैर्य विद्या विद्याकुलादपि अधिहे पाथ समहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि १३ अंगारादाकारचेष्टा लवेत
रंजनं लितमदऊ प्रियोत्ता जीविताद्दान मौदार्य सदुयमह १४ स्वाः ख्यासाधारणा स्त्री तित्तद्गुणान्याधिका त्रिधा मुग्धा
मध्या प्रगल्भेति स्वा पिशीलार्जवादिभिः १५ ॥

सान्यगुणा योगिनामापि केति सा च स्वकीया परस्त्री साधारणा स्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा तत्र स्वीया पाविभाग मध्येसाम
न्यलक्षणमाह मुग्धेति पतिव्रता स्वकु टिलाल जावती घरके पचारनिपुणा स्वीया नायिका तत्र शीलवती यथा कुलव
तिस्त्राये ॥ एकेकवह जोदता लावस्स विभ्म मविलासा पव संति बु पवसिए ए तिबु पिए घरं एतिं १ आर्जवादि यथा
गिनाप यथा ह लोक यति सार मुंडं भमिस विराहिस्स विलासमसहजांच्य संतोस सहावसरलं व सानं घरे कलताणं २ ल
जावती यथा लज्जा य तन्न पसाहे गाणं पराति त्रितिप्रिय साथरं अविणाइस्सदुम्मयहारं व सगाणां घरकुलतारं २ एव

राम ३०

मुग्धां लक्षयति मुग्धेति प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथारमतो वामशीला सुखोपायप्रसाद्या हृतानुरागापि क्रान्तत्रपो मुग्धाय
या । विलासमुग्धां लक्षयति मुग्धेति प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमे रामन भारए षमितेनह्रोचिता मुन्चोति रे खोद्रासि
ह । तेवालिव यामि हनस्पष्टं विम्भोन्नतां मध्ये स्यान्न उरायतार्धक्र पिशा रोमावली निमिति रम्यपोवनशैशवयातिक्रान्तिमुग्ध
वपोवर्तताणया ममैवं कुचसम्ञुल प्रान्तरे स्वभावहृदुरमले स्वपवृद्धि मुरोद्र्हः शमस्पष्टा कनहृदं क्रामसुखान्तारोहि
ध्वायया हिः सालसतां मिमतिनाशिमुक्तीरासुवक्षहरोध्वेत्रं प्रषपति प्रवर्तितसर्वाङ्गसंभोगवार्ताविपि पुंसामेकमयुतशं
कमधुनानारो हातिप्राम्पथ्या वालापो ॥ २ ॥ ततनपोवनव्यतिक्रान्तशैशवमानाशने ः रतो वामापथ्या व्याहृता प्रतिवचोनु

मुग्धा नववधूः क्वामारतौ वामा मृदुः क्रुधि

संहृदयेङ्गनमैक्यदविले वितांभ्युक्ता सेवतेस्म शपनं पराङ्मुखीसात थापिरतपेषिनाकृतः सरडक्रो पापथ्या प्रथमजातितेवालाम
यो विक्रास्म ज्ञोनतीविृतवचरितेनासज्यावेविनम्रमुखेवसाचिवृत्रमलिवृचालम्यावेरहृतिमविभ्रमायपनसलिलुस
हिन्यो कहत्यपिचुवितेति एवमन्येपिलज्जा सद्वृत्ताउरागानिपाःपपानेमघेम स्कारं कुसुममपि वाला विषहते नानि
ः ध्यासे मुन्हें नपतित रंगव्यतिक्रान्तवोधपथ्यंतालेखितामिवभर्तुः प्रतिमुखं प्ररोहहत्तो मांचानापि वातेन पांत्रेचलपाः

मध्यां लक्षयति· मध्येति· संप्राप्ततारुण्यकामा मोहांतररतयोग्या मध्या तत्र यौवनवती पद्यास्याला पान्न विलासो
द्विरलपतिलसदाऊढिहितित्रणातं नीवीग्रंथिं प्रथिम्नापतनपत्रिमनाग्धयाने म्नानितवः उत्पृष्टता धूमच्छेनु वशि
खर मुरोन नमत· स्मरोत्ता एव हा वृ हदुक्तोघाहारि ताशृंगुहशोहश्यते यौवनश्री· मध्या नामवतीपद्या स्मरमन्द्रवेनहि प्रेरणा
कापुनर्गुरुसे तुमितं दयिते मरता· त्तिकं त्यारो हप तामनोरथा· त हरिपिलि विता प्रत्यक्षैर रंगे· परस्पर गुनभु खाने पन नीति
नीनात्ला हं कं पिवेति रसप्रिया· मध्या संभोगोपद्या ताव त्वृत्त रथिरसम्प्रए मह मा ता विभ्रमा· चिराखनि· ताव
रा· कुवलयदलस त्वहारे· मडले पि ताप्राताई· १ एवं धीरा धामधी रापा धीरा धीरा धाम प्रगल्भा हार्थे १६ ष्यामा

मध्योघधौवना तेगामो हांतछरत हमा १६

नहृत्तिमाह धीरेति मध्याधाराह्ता परार्थेप्रियं सोल्यासवक्रोक्त्या खेदयेत तथ्या नखलु बुधामिलमा प्यसमम
सर्गे धीरा धीरा सापु· सोल्या सवक्रा त्वमा खेदयेष्टध्या· वालेना थेवि ते वृत्यमुः कुपये· अधीरा साक्षपरुषा हारपद्या
पाउपाउदि मध्येनतिष्ठता मुंचमुचसरिक्षमा· दरं ध्या· रविति ताधरक्षतं किं तं शकु मानलपने वैराहितं ता एवमपरे पि
ब्राउनुपहतात्तथमनाभियोगकुरिता मध्या व्यवहाराभवत्ति पद्याखिहाम· कृतां कृाचितेपि वहनेना तापरा मोऽमे तेविधं राम
मेवितु तेपयोधरभरोपेक्षापि पि वृद्धिंगते उ वीरस्मर तिमे रविहरदयेनेपामिपक्ष प्रियः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३१

स्वत्वं गणाह केशाकर्षणगावना भ्रे धाम तेल घ या स्वतो नमि पोजन त्वं हहक्के शकर्षणो त्युम्र्येहा प्रातातेः। १७ अथ प्रगल्भा मा
हा पौ पोवनं धेति गाढयौवनापथा समेव सस्पुन्नतस्तनम रोजयते भ्रहो धिवन्नेभ्र वावीत तरी क्वनं ततोपि मध्याधि वृत्तरतुर न
नगुरु ति नवो संहगाति। किं मपि चाकु तपौवनापाः पयावा स्तनमरमती वरा वचनं ततोपि मध्यो धिवृत्तं गं निम्नो मध्यः समुन्न
तजघन विघ्रमेम गशा वाह्या वपुषि नवे वृद्धवनसव लति भावप्रगल्भा यथा नजाने सम्मुखा पाते प्रियाणि वदति प्रिये
सर्वाण्यंगानि मे यांति नेत्रतां मुतकर्णतां रतप्रगल्भा यथा कांते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बंधनात् वासः प्रेम रव

धीरा सोत्प्रास वक्रोक्त्या मध्या साश्रुकृतागसं खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरं १७ यौवनांधा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयि
तांगके विलीयमानेवानंदाद् रतारंभेप्यचेतना १८ ॥ ॥

लागुणाधंतं कृष्चिल्लिंतं लोचनं एतावत्स विवेकि केवलमहं तस्यांगसंगे पुनः को सौ कास्मि रतं नु किं कथमिति स्वल्पापि मे
न स्मृतिः एवमन्यापि परित्यज्य हीपत्रपा वेदध्या प्रागल्भ्य प्रापाः प्रगल्भा कृष्णवहारा वेदितव्याः पाधा कृचित्तं वलम्
अविदग्धरूपका॥ क्रमलिनः कृचिद्वर्णा झारा कृविदधि चसालक्रकपदः वलीभंगाभो गैरलक पतितेः शीर्णाकुसुमैः स्त्रियाः सर्वाव
स्थकृथ पतिरतप्रच्छदपटः १८ ॥ ॥

दशहपत्रसं अथास्याः कोपचेष्टामाह सावहित्थेति सहृदयवासिन्येनाकारसंवरणेनाहरेणाचोपचाराधिक्येन वर्तते सासावहित्था हरारता ५८
३२ उदासीनानुकूलाख्ये न भवति सावहित्थादरापिया एतच्चास्मेयमरुशतके तावदुदासीनायथा आपतन्तमवलोक्य दूरे तं वक्त्र
3४ नेन सद्य स नैवास सा भयात्मगति स्वयमुत्थानमधरं वचने न क्रोशत्यहो अगात्य पै पतिस्त्वयमनुवृत्तिनो बाप्पाहत्यालिङ्गने ते च्याति
ह्नितएवास प्रति कृतः कोपप्रकारोऽपरः इतरानधीरप्रगल्भानुकृपि तास मीलतत्यंता उपति यथाकोपाल्लोमलतालोलेबाहु
लतिकापाशेनबद्धा दृढमिवममरुकपद्ये धीराधीरप्रगल्भामध्याधीरेवतंवदति सोल्लासवक्रोक्त्या कोपायचमनुपेरवचनेन

सावहित्थादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा संतर्ज्य ताडयेन्मध्या धीराधीरेव तं वदेत् द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वा
दशोदिताः॥ १९॥

मरुकपद्ये पुनश्चुतस्याद्वादशभेदानाह द्वेधेति मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादशभेदा भवन्ति मुग्धा
त्वेकैव ज्येष्ठाकनिष्ठ यथा दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे इति अमरुकपद्ये नचानयोः क्रीडा हि तत्प्रेमभ्यामेवव्यवहा
रः स्यादित्यप्रेमाणामित्यथा चैतन्नित्यात्यन्तं तदहितानहृतावसरे एषा धीरमध्याऽधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रग
ल्भाऽधीरप्रगल्भाधीराधीरप्रगल्भा भेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्वादशानांनायकानामदन्तारलावलीवत्तवं चनायिकानामुदाह
रस
३२

अथान्यस्त्रीमन्यस्त्रीति नायकान्तरसंबंधिनी त्वन्योढा यथा दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरंध्राः पुनरालिखंतु जरठच्छेदान लग्रंथयः॥ पुंश्चली तु गणिनि प्रधाने रसे न क्वचिल्लिबंधनीयेति न प्रपंचिता कन्यात्वपित्राद्यधीनात्वात्स्वकीया त्वप्रवर्त्तते· यथा मालतीमाधवस्य सागरिका प्राग्वत्सराजस्य तद्भूरागत्वेच कन्यापि प्रधाना प्रधानरसस्य मार्ष्टयोनिबंधनीयः यथा रत्नावलीनाशानंदयोः सागरिकामलयवत्यनुरागइति २० साधारणस्त्रीति तत्त्व वहारविस्तरतः शास्त्रांतरे दर्शिता। दिङ्मात्रं तु उदाहरिष्यति छ

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढांगिरसे क्वचित् कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादंगांगिसंश्रयं २० साधारणस्त्री गणिका कला प्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतंत्राहंयुपंडकान् २१ रक्तेव रंजयत्येतान्निःस्वान्मात्राविवासयेत्। र [illegible]
नैव वक्त्रापर्याहृसनेनाविद्यन्त्या

लंपेकामस्पेतेतेच्छन्नकामाः श्रोत्रियपालिंगिवाणिकप्रच्छन्नपः सुखार्थः अप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा अज्ञोमूर्खः स्वतंत्रोनिरंकुशः अहंयुरहंकृतः पंढको वातरवण्डादिः एतान्वंचयित्वा नेरक्तेव रंजयेत् सर्वाभ्यः तत्प्रधानत्वात्तत्प्रकृतेः गहीतार्था चेत् ह्युत्यानिःस्वा शाश्वत् पुनः प्रतिसंधानाय रक्ता सा मातृ सिविक्तं पंहपवृत्तिविशेषमाह रक्तेव वक्रापीहसनेनेषा दिव्यन्यापि प्रपोत प्रहसनेर्ति तेषक्रालादौ रक्तैव छादिवेया यथाम छं वृष्टिकापाव संतसेना चारुदत्तस्य प्रहसनेत्वर का पिहास्यहेतुत्वात्। नाटकादौ तु दिव्यस्य नायके नैवविविधेयेति २१२२ ॥

दशरूप.टी.
२३
३३

स्वयमसे हंतातराणाह स्मासामितिा स्वाधीनपतिका वा सकृत्सजा विरहोत्कंता खंडिताकृल हांतरिता विप्रलब्धाप्रोषितप्रिया ।अभिसारि
केत्यष्टौत्वत्रीप्रभृतीनामवस्थाः नायानुप्रवृत्तीनायवस्थावस्थाहृपत्वे सतिस्त्र्यवस्यांतरासिधावेपर्वासामवस्थानोपर्सिव प्रा
दनाद्य स्रष्टाविति स्यनाभिक्रमवक्ष्ये ह नचवासकसज्जा हे स्वाधीनपतिकारूपं वर्त्मीव स्मनामस्ल प्रियत्वाद्वा सकृसज्जाया
:स्वाधीनपतिकात्वामीवार यांह चेव्यत्रिपायिस्वाधीनपतिकातर्हि प्रोषितप्रियापि नपृथग्वाच्या नचपतौप्रवधानेनास
तौरतेति नियंत्रुशकानचावेहितप्रियव्यलीकायाः खंडितात्वनापिप्रहहृत्तर तिसोगोक्षयाः प्रोषितप्रियात्वे ।स्तुपमगमनान्याप
कप्रत्ययप्रयोजकत्वान्नाभिसारिकात्वएवमुत्कंठितायन्यैव ।पर्वाभ्यामो चित्यप्राप्तप्रियागमनसमयापि नि वृत्तविधुरानवा

स्रासामष्टावस्थासु स्वाधीनपतिकाद्विः स्रासन्नायत्तरमणाह्टास्वाधीनभर्तृका सुखावासवसज्जासंभ
चेत्यष्याति प्रिये २३ म

सकृसज्जातथा विप्रलब्धापि वासकज्जावद्धन्यैव पर्वाभ्यः उन्नानायातरति प्रतारणाधिक्याद्वाववासक्संज्ञोत्कंठितयोः पृथ
क्त्वा कलहांतरिता यद्यपि विहितव्यलीकात्याय्य गहाते प्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशित प्रसादा प्रियगेव खंडितायाः तास्य
तमेता इत्यष्टावस्था इति तत्रस्वाधीनपतिकामाह स्रासन्नेति ।यथा ।मागर्व सुदृहत्रपोस्मतलचकात्सिकांतः स्वहस्ता लिखित
तामसमंजरीति स्त्रन्यापि किंसरिवन भाजनमीदृशानी वैरान चेद्भवति वेपथुरंतरायः स्रथवासकसज्जामाहा मुदेति
।स्वस्वात्मानंगरहं च हर्षता म बपध्येष्यति प्रिये ।यथा ।।निजपाणिपल्लवतट सवलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः स्र

राम
२३

न्यथोक्तामाह। चिरयतीति। यथा। सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाप्यपरस्त्रिया पणितमभवत्ताभ्यां तत्र क्षपाललितं ध्रुवं कथमितरथा शेफालीषु स्खलत्कुसुमास्वपि प्रसरति नभोमध्येपींदौ प्रियेण विलंब्यते। ज्ञातेति। यथा। नवनखपदमंगं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दंतदष्टं। प्रतिदिशमपरस्त्रीसंगशंसी विसर्पन्नवपरिमलगंधः केन

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कंठितोन्मनाः ज्ञातेन्यासंगविकृते खंडितेर्ष्याकषायिता २४ कलहांतरितामर्षाद्विधूता
नुशयार्तियुक्। विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेतिविमानता २५

शक्यो वरीतुं २४ कलहांतरितां विप्रलब्धां च लक्षयति कलहेति। यथा। निःश्वासा वदनं दहंति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिवं रुद्यते अंगं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः। विप्रलब्धेति। यथा उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः। यातः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः २५ ॥ ॥

शृं.र.टी.
३४
34

अथ प्रोषितप्रियाभिसारिके यथा। याहष्टिप्रसराहित्यमस्तक्रयघे अथाभिसारिका। कामार्तेति। यथा। उरसि निहितस्ता
राहारस्त्यमरुन्द्रपघे। यथावा। नचमेवगतिकृतियथालघुंतान्कुरु।। यथा चकुरुतेसमयि निभृतांतथैवपुनगम्यवहे
अभिहृत्यकृत्वाचिह्नितेसंनिहिहेशे २६ तत्र चिंतेति। याप्रियौ तुकव्योसंकेतात्यवैविरहोत्कंठितेपश्चात्दिंहृयब्रातिनासहाभि
सरंत्यागमिसारिके कुतोपिसंकेतस्थानेमप्राप्तेनायके विप्रलब्धा। रतिव्यवस्थात्वानेवानपेरीति। अथवाधीनप्रियपो

दूरदेशांतरस्थेतु कार्यतः प्रोषिताप्रिया। कामार्ताभिसरेत्कांतं सारयेद्वाभिसारिका २६ चिंतानिःश्वासखेद
अश्रुवैवार्ये ग्लान्यभूषणाः युक्ताः षडत्र याहेचाद्येकाउन्त्यल्पप्रहर्षितैः २७ ॥

रथ्यांतरायोगात् यत्नमालविकापिमिज्ञादैयोप्येवंप्रकारः सोपि हल्लीनमस्यात्पुरस्तिमालविकावचनानंतरं
राज्ञा सहितयंत्रनामेत्याहिता। तत्र। रंजितानुनयाभिप्राये तत्तापि तु स्वव्यामम देव्या धानत्वमाशंक्य निराशामा
दितिकन्याविप्रलंभाभावेति। तथानुपसंतातनायकसमागमापारे शांतरस्यवधाने पुनःकांत्वमेवेति न प्रोषितप राम
तिकात्वमनापन्नप्रियपत्वादेवेति २७ ॥ ३४

अथासां सहायिन्यः दूत्य इति दासी परिचारिका। सखी स्नेहनिबद्धा। कारुः रजक्यादिः। धात्रेयी धात्रीपुत्री। प्रतिवेशिका प्र-
तिगृहिणी। लिंगिनी भिक्षुक्यादिः। शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री। स्वयं चेति दूती विशेषाः। नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां नि-
सृष्टार्थत्वादिगुणेन युक्ताः। यथा च मालतीमाधवे कामंदकी। प्रति शास्त्रेषु निष्णातत्वं वाक्प्रागल्भ्यमभ्यस्त-
गुणाश्च वाणी काल्यानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु। तत्र सखी यथा मम मृगशिशुदृशस्तस्यास्ता

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका लिंगिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः २८

पंकं पंकजपाणिमिते इह हन पातिता हृच्छायमर्दिमपानहि वैधवी। रोते तु विदितं नारा रूप· सलोकहृशोमुधानवशठन
पाशे ल्यो न्कर्षी विधेर्विधाटे ष्वते पच्चा च सह्ये· जो णार· दिहं सारि समि· ज तां· तु लए· रायो· मरउता· तुमं·
भाणि स्स· माणं· वि सलादाणि तं से· १ अथ स्वपहृतापथा मदूएहिं· ध्वि· णुवालन्न· हरषि· गोलन्नवाउं· जर
वि· मे· सिचन्न· साहेमि· कु स्स· सुदर· हरे· गामो· च्मह· एक्का· रत्याघ स्लम॥ २८ ॥ ॥

र.त.टी. अथ योषिदलंकारा। यौवनेऽङ्गजाः सत्वजाः सत्वोद्भूताः। तानाह भावहावेति। तत्र भाव हाव हेला त्रयोऽङ्गजाः स्वभावजाः २९ ३० ली
३५ लेति। एते लीलादयो दश स्वभावजाः ३१ तान्यत्ये त्रयः पते निर्विकारात्मके हृदि तत्राद्य विकारः हेतौ सत्यपि भावि विकारः तयं स
त्वे भूतासरागीति रचि हि तोसिमि लितितस्मा हे विकारः यास्त्वाद्यः प्रथमो विकारो तत्र विपरावर्ति बीजस्योच्छूनतेव स भावः।
35

यौवने सत्वजास्त्रीणामलंकारास्तु विंशति भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः २९ शोभाकान्तिश्च माधुर्यं दीप्तिः प्रगा
ल्भ्यमेव च औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ३० लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिंचितं मो
ट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं तथा ३१ विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ३१ निर्विकारात्मके स
त्वाद्भावस्तत्राद्यविक्रिया अत्यल्पालापः सशृंगारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् ३२ ॥ ॥

यथा हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः कुमारसंभवे। यथा वा घोषः साल सत्वादि यथा मम तच्चिन्त्य यत्रांते
चित्र लोकयन्तां नोभ्यन्ताम्। अरोचेसः अस्या अन्तर्गतलक्ष्मी अस्या ह्वादं दे सादरैः। अथ हावः अल्पेति प्रतिनियती राम
गविकृतः शरीरस शृंगारः स्वभावविशेषो हावः यथा मम जेवि यत्कुमान्तरतामाता रेतहा। नेहहेवअ ततस्य सुरसो
हस्तु अत्र नयनसमभ्रूतो अहे क्षि ३२॥ ॥ ॥ ३५

अथ हेला । स एवेति । हाव एव स्पष्ट भ पोविकारत्वात्सुव्यक्तशृंगाररससूचको हेला । यथा मम मैवातह दन्ति से पउत्ता सबंगं वि
ब्भमा थ णुम्मेए संस रहवालेभावा होइ चिरं जह सहो तंपि १५ अथ शोभा रूपेति । यथा । तांप्रौ युर्वी नवा नि
वेशय बालां तु राप्यलंव तपुरो निषण्णा भरतोर्थ शोभा द्रियमाणा नेत्रैः प्रसाधने संनिहिते विनार्थ रेत्याहि । यथा वा मम ना
घा तेषु च्याम्नि शाकुंतले ३३ अथ कांतिः मन्मथेति शोभैव गणावतारघनीभूता कांतिः यथा । उन्मीलद्दृष्टं नु दीप्ति विस
रैर्हू रस मुत्सारितमिलं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हृस्तप्र भामि हृतम । एतस्याः कुलविंद कंदल कुल्यमिलक्तोत्कृ मा

स एव हेला सुव्यक्तशृंगाररससूचकः रूपोपभोगतारुण्यैः शोभांगानां विभूषणं ३३ मन्मथाप्यायितच्छाया
सैव कांतिरिति स्मृता अनुल्वणत्वं माधुर्यं दीप्तिः कांतेस्तु विस्तरः ३४ निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं ॥

हशौतल्ल सरसिज मनुविद्धमिति अथ दीप्तिः । दीप्तिः कांतेरितिः यथा । दर पसान्त तांडवंत पु मुहुः साप्येनु हृत्तालुमतम
तो वहे ॥ कां गम सुवं रूपे वसहस्तांकु रोष्णलंद न मः । यथा । महाश्वेतार्ता नाव सरे यदवाताप्वा अथ माधुर्यं अनुल्वणत्वमिति
। यथा । शाकुं ॥ अहो सारि कांतं विन्यं कुरोसि अस्माराणाविहत्वासि १ ३४ अथ प्रागल्भ्यं निःसाध्वसत्वमिति मनःक्षो
भपूर्वकं णासाद्दसाध्वसं ततभावः प्रागल्भ्यं । यथा मम रघा वोज विरचाप्पित यानु धापि सुंदरी कुलाप्रयोगचातुर्ये समास्वाचार्ये गत
पेति १

र.सु.टी. औदार्यमिति यथा अय्यहिअदुकिवअआए हिअहं सअलं व्राऊणा गेहवावारं गरुएवि माणु इरवे सुमरिमो पाअंतमु
३६ तस्स यथावा अ मासहसोढ्वते इति अथ धैर्यम् चापलेति। चापलोनुपहतास्मनोवृत्तिरात्मगुणानामस्त्व्यायिदृधैर्यं
36 म यथा ज्वलतुगगनेरात्रौ २ वरवज्ञकलः शशीदहतुमन्मथः किंवामृत्योःपरेणविधास्यति मम तु दयितः श्लाघ्य स्तातोज
नघ्न्यमलान्वया कुलमम मलिनं नत्वेवायं जनोनचजीवितं २५ अथ स्वाभाविकाहेला तत्र लीलाप्रियानुकरणमिति। प्रि
यकृतानवाग्वेशचेष्टानां प्रस्ताविता नां अंगनाभिरनुकरणंलीला यथा मम तहविहुतह भणितं अतीए तीअवत्ते तहान

औदार्यं प्रश्रयः सदा चापलाविहताधैर्यं चिद्धत्तिरविकत्थना २५ प्रियानुकरं लीलामधुरांगविचेष्टितेः ना
न्यालिकाविशेषस्य विलासेणनिपाहिनु ३६ आकल्परचनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत॥ ॥

हासोतां अवलोरअंतिहें सविब्भमं जह सपत्तीहिः १ यथावा तेनोदितं वदति याति यथा तथात याततथासाविति॥
अथ विलासः तात्कालिकविशेष इति दयितावलोकनकालेंगनेत्रपाणीवचनेचसातिशयविशेषोत्पत्तिर्विलासः यथा अत्रा
न्तरेविस्मयविवादिभवा तिदृन्तवेचित्र्यमुल्लसितविभ्रममस्याः पतत्यापाः दूरि सात्विक विकारविशेषरम्यमाचार्यकृवि
जयिमासवयमानविलासात् ३६ अथ विच्छित्तिः आकल्पेति स्तोकोपि वेषोयद्भृततरां शोभां तनोतिसा विच्छित्तिः यथा कु राम
र्णार्पितरोध्रकुसुमपरहेगोरोचनाभेदनितान्तगौरे तस्याः कपोलेपरभागलाभाद्बबंधचक्षूंषियवप्ररोहः ६३॥ ॥ ३६

अथ विभ्रमः विभ्रमस्त्वरयेति यथा अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूतीसंलापसंवलितलोचनमानसाभिः अग्राहि मंडनवि
धिर्विपरीतभूषाविन्यासहासितसखीजनमंगनाभिः यथा वा मम भ्रूलापा तव हि क्रांतमह मा मंत्रविभूषणाभालेजा
दृशौ लालाम्यात्कपोलेतिलकः कृतः ३९ अथ किलकिंचितं क्रोधेति यथा मम रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य सम
यमपालब्धे तस्याः कुपितकलकंठार्धमधुरे कृतं भ्रूभंगाभ्यां स्फुरितविलसार्धस्मितसितं क्रोधाढ्यं तं पुनरपि विदध्या
न्मयि मुखं अथ मोट्टायितं मोट्टायितं त्विति प्रियतमकथा स्वजनकृता दि श्रुत्रिध्यानरागतामाविता तः करा

विभ्रमस्त्वरयाकालेभूषास्थानविपर्ययः ३७ क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिंचितम् मोट्टायितं तु तद्भा
वभावने इष्टकथादिषु ३८ ॥ ॥

त्वं मोट्टायितं यथा परिमलस्य चित्रवर्तिन्यपि निपेतत्वावेशेन चेतसि पागधवलितं चक्रे सखेन्दुमवमवशैव मा
यया वा मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रागार्चितांगामुरुर्भंगामतपरतारकाम ललिताथांगाहधाना दृशं मुग्धेवालि वि
तेव मन्त्र्य हृदयालेखावशेषा भव व्या लग्नो हि गिरां क्रियापथमसौ निहन्ति स्मरः॥ ॥ ॥

र.सु.टी.
३१
37

यथा मम स्मर इव पुनिस्मितं गूढमन्ये तु मस्या: सुमगतवक्तृयायां प्रकृता यां सरवी मि:म वति वितत पद्घोहस्तयोनस्त
नाग्रात नुवलाचित वाउद्र जंभितै: संगमेगे: ३८ अथ कुहमितं सानेहेति यथानीहा पहृनिरत नाटकृ विघ्नशांता वाता
हेतात पर मा त्प पवा स्म रस्य हृदृ धरेप्रतायि नो विधुतान्न पातै: सीत्कार स्मुस्फुरु हिता निजं प्रति ना र्य: अथ यविद्ये
व मा हृ वृगीति। यथा तस्म स्म क्यां न तिलकृा लकृा नविरतं लोली गृ लि: स्स्यतान। वारं वारस्मु हृचपन्नुचं कुम्ब्रोहं नि।
चानांचल पद्गृ भंगतर गा ती वित हृशा सावज्ञ मा लोकित स्तद्ध वा इव धीरितो स्मिन पुन: क्रांते हृताश्री हृत: ३९ ललित

मानं हृत: कुहमितं कुव्वके शाकृर ग्गेहृ ।ग र्वात्सिमा नादिहे पेवि ब्बोकृो नाहरक्तिपा ३९ सुकुमारांगाविन्या
सो मस्त ।ग लालि तं भवेत प्राप्तकालं नपहूया ह्वार्थ्या विहृतं हितत ४०

माह सुकुमार रति। यथा मतै व।सम स्मंगंकृ रक्षि सलपा वर्तनै शास्त पंता सा प एपंता ललितलालतं लोचन स्यांचलेन विन्य
स्यता वरे तात कमलै लीलया ह्यै रपातै नि संगातं प्रथमवप सार्दिता पंकृ तात्वा।अथ विहृतं प्राप्तेति प्राप्तावसरस्या
पि वाक्यस्य ल ज्ञया परवचनं तद्विहृत।यथा पादांगुष्ठेन भूमि किसलय रुचिना सापरे शं लिखंती तस्य पोभ्रपद्दि पंती
म विशिशवलेलोचने लोलतारे वक्त्रं ह्रीनम्रमोष्ठ स्फुट हृधरपुटं वाक्य गार्भं दधाना पन्नानो वाचकिंचित्स्थितमपि हृदये

राम
३१

अथ नेतुः कार्यांतरसहायानाह। मंत्रीति। तत्र विभागमाह। मंत्रिणेति। उक्तलक्षणो ललितो नेता मंत्र्यायत्तसिद्धिः शेषा
धीरोदात्ताद्यः अनियमेन मंत्रिणा स्वेन वोभयेन वा। गाहृतासिद्धय इति ४१ धर्मसहायानाह ऋत्विगिति ब्रह्म वेदः तं
विदंतीति व्याचक्षते। तद्धालाब्रह्मवादिनः आत्मज्ञानिनो वा। शेषा प्रतीताः। दुष्टदमने दंडः तत्र सहायानाह सुहृदिति स्पष्टम्।
४२ एवं तत्तत्कार्येषु सहायान्तराण्युक्त्वातः सहायानाह अन्तःपुर इति। शकारो राज्ञः श्यालो हीनजातिः ४३ विशेषांतर

मंत्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिंतने। मंत्रिणा ललितः शेषा मंत्रिस्वायत्तसिद्धयः ४१ ऋत्विक्पुरोहि-
तौ धर्मे तपस्वि ब्रह्मवादिनः सुहृत्कुमाराटविका दंडे सामंतसैनिकाः ४२ अंतःपुरे वर्षवराः किराता मूकवा-
मनाः म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ४३ ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता तारतम्याद्यथो-
क्तानां गुणानां चोत्तमादिता एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ४४ ॥ ॥

माहा ज्येष्ठेति। एवं प्रागुक्तनायकनायिकाहृतह तिसं त्रिपुरोहितादीनां उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता। उत्तमादिभा-
वश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ४५ ॥ ॥ ॥

उक्तोनायकस्तद्व्यापारस्तच्यतेतद्व्यापारात्मिकेति।प्रहर्षितिह्यपेक्षव्यापारस्वभावाहृत्तिः सान्यकैशिकीसात्वसीत्यारभटीभा
रतीमेदाच्चतुर्विधा।तासांगीतनृत्तविलासक्रमोपभोगाद्युपलक्षमारोमृत्तः शृंगारात्मफलावाकैशिकीव्यापारः कैशिकी
४५ तामाह तर्मेति।एताद्व्यनेन सर्वत्र नर्मपरामृश्यते।तत्रतर्माह वैदग्ध्यक्रीडितंनर्मेति नमाम्यमुतस्य नोवर्तनात्तुरूपःपरिहा
सोनर्म।तेष्वानुद्धहास्येनुसश्शृंगारहास्येनसभयहास्येनरचितंत्रिविधंशृंगारवहास्येरागमुरागाविवेदनसंभोगेछापकाश

तद्व्यापारात्मिकाहृत्तिश्चतुर्धातत्रकैशिकीगीतनृत्तविलासाद्यैमृदुःशृंगारचेष्टितैः ४५ नर्मतत्स्फूर्जतस्फोटतद्गर्भैश्चतुरंगिका वैदग्ध्यक्रीडितंनर्मप्रियोपछंदनात्मकं ४६ ॥ ॥

नस्यापराधप्रियप्रतिभेदनेत्रिविधमेवास्यपनर्मापिमुद्रमंतर्तामावादिविधमेवंषड्विधस्यप्रत्येकंवाग्वेषचेष्टा
तिरेकेणाष्टादशविधं।तत्रवचोहास्यनर्मयथा।पशुःशिरश्चंद्रकलेनस्यजातिसख्यापरिहासपूर्वमासारजपित्वाचरतो
हृताशीर्माल्येनतानिर्वचनेनयथानवेषनर्मयथा।नागानंदेविदूषकशेखरव्यतिकरो॥ ॥ ॥

क्रपानर्मपप्या।मालविक्राग्निमित्रे।उ स्वध्यापमानस्यविदूषकस्योपरिनिभृतिक्रासर्पभ्रमम क्रारितांह उक्राह्यवातपरि
एवंवहयमा मा तौ घ्यिवाचे षचे द्वापर त्वमुद्राहार्थम।श्रृंगारा हपात्माय हे पनर्मपप्या।मध्यार्टगमपात हतमज लक्षि
त्वा पप: पीपंतोमा भ्रत्येतिविभ्र त्यपांथ्यवि।वरा:शीतप्रयाम उप: तामेवस्मर स्मरस्मरशर त्त तांनि जा प्रेपसी त्वषि
तेतुनरं त्रपति प्रष्यि कृष्माय: प्रपापालिक्रा समोगनर्मपप्या।सालो लवण्रस्रे घारिता घरसमिपस्पघनुता।पोकुं
नस्सविपाएवुन्या हसं तीहसंतस्य।मानर्मपप्या।नद्विप्रपमवाहर्वम त्वप्रियपतिप्रि वननपरि भन्नूपदुकेलहधाने

हास्यैनेवसम्भृंगारस्मपेनविहितंत्रिधास्यात्सोपहेपसंभोगमानैः श्रृंगारपिविविधा ४१ मुहुर्मुंगसपंहेवात्रे
वावाग्वेषचेष्टितैः सर्वसहास्यमितित्येवंनर्मद्वादशधोदितं ४८ नर्मस्फुत:सुखारंभोभयांतोनवसंगमे ॥ ॥

:मदपविवसतिमागा:कामिनीनांमनुजन्मीर्वजतिदिसफललंवलमालोकुनेन समपनर्मपप्या रत्नाव स्मालेरव्यहर्शन
वसरे पुष्पंगता।सारिता दोमएए सोमवोवुत्ततोत्याहि श्रृंगारगाम पनर्मपपाममेव।स्मीव्यक्तालोक: सकलविप
लोपापाविभावश्रिरं ध्यात्वामघ: हनतहूतकसरं भनि सुतं गत: पदे २ विपिदमितिसत्राय्य सहसाहतास्रेपांधर्ते:।मि
तमधुरमालिंगातिवधू ४६ ४७ ४८ नर्मथनर्मस्फुजमाह।नर्म ति।पध्यामालविक्राग्नि हको ते नायकमभिसृतावीनायिका
पां नायक: विरज्ञसुरि।संगमसाहसमितिंप घाने तं रा।मालभहाहेवीए भणा स्मन्नतो।विप्पिअं काउ ताकारेमीत्याहि॥

नर्मस्फोटस्योदाहरणमिति । यथा मालतीमाधवे मकरंदः गमनमलसमित्यत्र गात्रसंचारादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः
स्तोकः प्रकाश्यते ४९ अथ नर्मगर्भो यथा महाकवेरिति । यथा । एकत्रासनसंस्थिते प्रियतमे इत्यमरुकश्लोके यथा वा प्रियदर्शिकायां
गर्भांके वत्सराजवेषसुसंगतास्थाने वत्सराजप्रवेशः ५० अथ सात्वती । विशोकेति । विशोका शोकहीना सत्त्वशौर्यत्या
गदयार्जवैर्भावा नेतृव्यापारः सात्वती । तदंगानि च संलापादीनि ५१ तत्र संलापमाह संलापक इति यथा वीरचरिते रामः अयं
यः स परिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः परशुराम

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोल्परसो लवैः ४९ छन्ननेतृप्रतीचारो नर्मगर्भोर्थहेतवे । अंगैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेषा
च कैशिकी ५० विशोका सात्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः संलापोत्थापकावस्यां संघात्यः परिवर्तकः ५१ संलापको
गम्भीरोक्तिर्नानाभावरसान्वितः उत्थापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्थापयेत्परम् ५२ ॥ ॥

ः आ राम दाशरथे स एवायमाचार्यपादानां प्रियः परशुः शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमा
रः एतावतापि परितोषकृतप्रसादः प्रादादस्मै प्रियगणाय भगवान्गुरुर्मे इत्यादिना नानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयो
रन्योन्यगम्भीरवचसा संलापः उत्थापकमाह आदाविति । यथा । वीरचरिते आनंदाय च विस्मयाय च मया दृष्टोसि दुःखाय वै
तृष्ण्यं तु कुतोद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः त्वत्सांगत्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतैरस्मिन्विश्रुतजामदग्न्यविजये
बाहौ धनुर्जृम्भतां ५२ ॥

अथ संघातमाह। मंत्रेति। मंत्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षः महापात्रं चाणक्येन स्वबुद्ध्या हन्त्रः प्रशमापितश्चैव यथा
पर्वतकाभरणास्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुना हास्यापि भेदनं। दैवशक्त्या यथा रामायणे। रामदैवशक्त्या रावणादिभा
त्वभेदः इत्यादि। अथ परिवर्तकमाह। प्रारब्धेति। प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परिवर्तकः यथा। हरवृन्तमुख
लोल्लसितैकमिति वहा विशाखाविशिखवराललाञ्छनेम। रामाचन्द्रचुम्बितमद्भुतवारलाभान्यत्सममघपरिस्पृशमिवश्छतितं

मंत्रार्थदैवशक्त्याहिः संघात्यसंघभेदनं। प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकारात्परिवर्तकः ५३ एभिरंगैश्चतुःषष्टिं सात्वत्या
रभटाधुनः मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्त्यादिचेष्टितैः ५४। संक्षिप्तिमकार्यान्तस्कन्दोवस्तुत्थानावपातने ॥ ॥

रामः भगवन्यरिसंभरामीति प्रस्तुतपद्यतीयस्ते तत्र इत्यादि। ५३। सात्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह। एभिरिति। मा
गवन्यरिसंभरामीति प्रस्तुतपद्यतीयस्ते तत्र इत्यादि। ५३ यामन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं तदैवतत्रबलेनेन्द्रजाल
५४। संक्षिप्तिकामाह। संक्षिप्तेति। पूर्वनेतृनिवृत्त्यान्यनेत्रान्तरपरिग्रहाति। मंत्रदलचमोदिद्रव्ययोगेन वस्तुत्थापनं संक्षि
प्तिः छ।

र.रू.टी. पद्याउदृप्रचरितेक्लिन्नहृत्ति प्रयोगः पूर्वेनापत्राक्षत्या निहत्याव स्यांतरपरिग्रहमन्येसंधिप्रिक्रंमंच्यते। पद्यावालिनिहत्या
४० त्रयावः पद्यन्त्रच परस्मराम त्योह त्यनिहत्याशंपते त्याप याद्दने। गुणाकालिवाना तिरित्याहि। अथसंक्रेस्याह। सप्रेरशक्विति। पद्या
५० माधवायोःधंरपोमलिती माधवे। सन्ध्लहमगापोश्वरामाय गाप्रतिवर्द्धन लक्ष ५५ ५६ अथवक्त त्यापनमाह। मायेति प

संहितमवक्लरचना। संहितिः शिल्पयोगतः ५५ पूर्वेनेत निहत्यान्यनेवंतरपारिग्रहः। संप्रेत्क समाघातःकुरु संर
व्रपोहिपा। ५६ मापाघुत्याविते वल्कवत्त त्या पत्रमिष्यते। अवपातलक्ष्मिः क्रमः प्रवेशचापविदुर्वैः ५७॥ ॥

यो दृस्तराघवे। नीपंते नपिनोप्रसांद्दतिमिरव्रातैर्विपद्यायिभिर्मास्वंतःसक्रलारवेरयिक्रान्तमाहक्रसमाहमी। एताञ्चोक्ताय
वंधक्रुरू धिरैराकापमानोद्दराञ्चचता ननकूररानलत्त्रुच क्रूरान्तवान्करवा रत्यादि। अवपातमाह। अवपात इति पद्यारला राम
वृंदेद्व त्रावशेषमित्रुपक्रम्या। नक्षव र्षधरैर्मनप्यगागानोमावाहित्यादि। पद्याचप्रिपदार्शक्रपा प्रथमेत्रमध्येकृत्यवल ४०
दे ५७॥

उपसंहरति। एभिरिति स्पष्टं ५८ भारतीमिति सा तु लक्ष्ये क्वचित् प्रयुज्यते नोपभुज्यते रसे सुहास्या दानं भारत्यास्त्र कत्वात् नीरसप्रयुक्ताख्यायिकास्यासौ वात तिष्ठते ए वैतामर्थवृत्तिपः भारतीनुशब्दवृत्तिः स्त्राम रवसथानत्वात्तत्रैवावाच्या ५९ वृत्तिनियममाह अंगारे इति ६० देशभेदभिन्नदेशादिक नायकव्यापारप्रवृत्तिरित्याह। देशेति ६१ तत्र पाठ्यप्र

एभिरंगैश्चतुर्धेयं नार्थ्यवृत्तिरतः परा चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ५८ भारती सात्वती चार्य इति मारभटीमिति। पठंतः पंचमीं वृत्तिमौद्भटाः प्रतिजानते ५९ अशक्तेरेकेऽपि ... रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ६० देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः लोकादेवावगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ६१ पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनां, लिंगिनीनां महादेव्या मंत्रिजावेश्ययोः क्वचित् ६२ स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शौरसेन्यधमेषु च। पिशाचात्यंतनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ६३ यद्देशं नीचपात्रं यत्तद्देशं तस्य भाषितं। कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ६४ ॥

तिविशेषमाह। पाठ्यमिति। लिंगिन्यो देवीप्रमत्ताजानासंबंधः ६१ स्त्रीणामिति। प्रकृतेरागतं प्राकृतं संस्कृततद्भवत त्समदेशीत्वनेकप्रकारं। शौरसेनी मागधी च स्वदेशाद्व्यपदिश्यते ६२ ६३ ६४ ॥ ॥

द.सू.टी. आमंत्र्यामंत्रकौ चिंत्येनामंत्रणमाह। भगवंतरति नरा सत्त्रमरता विति आर्य विते संबंध: ६५ रथ्यामि पज्यै: शिष्याहपो
४१ वत्सेति व क्रव्या ते शिष्याहिमि: पूज्य तात: पुत्र गृहीतामिधु रतिवक्तव्य: अपिशब्दात् पूज्येनापि शिष्याहयपस्तातेति वाच्या
:सोपितैः तातेति गृहीतनामेति ६६ भावइति। अनुगेन पारिपार्श्वकेन सत्त्रीभाषते तेनच समार्ष इति वक्तव्य: ६७

भगवंतो व वेरियाच्छा विहद्देवार्षिलिंगिन: विधामात्याप्य जाम्भार्पनिदाम सत्त्रमस्तौ मिय: ६५ रथ्यामतेनचाप्यमान्य
ज्यै: शिष्यानुज्ञात्मजा: वत्सेति तात: पज्योपि पुत्र गृहीतामिधुते: ६६ भावेनुगेन सत्त्रीचमार्षेते न सोपिच इव
:स्वामीति न पतिर्भर्त्ये भट्टेति चाधमे: ६७ आमंत्रणीया पतिव ज्ञो छमध्या धर्मे क्षिप: समाहलेति प्रेष्या वहंजे
वेश्यानुज्ञातथा ६८ कुहन्य वत्यनुगतेप न्यांवा जरती जने। विहर्ष रज्ञा भवती राज्ञी चेटीच शब्द्यते ६९ चेष्टा
गुणोदाहृति सत्वेभावानशे पतो नेरहशाविभिल्लान क्रौंवकुमीशो भरतान:। पोवा पोवान इव शशिशंखमोल्लि: ७०
श्री: श्री: इति द्वितीयपरिच्छेद:॥

आमंत्रणीपाशीत विहद्देवादिलिंगिपो भर्तृ वहदेवावराहिमि वांच्या: तत्राद्धिंपं प्रतिविशेष: समेति ६८ कुहनाति पूज्यान राम
रतीजंत्र वेति ६९ वेष्टानि स्फुटं ७० इति विभुसज्जोद्दनिवृश्यहत्तोदराहपद्मोल्लोके नेतप्रकाशनाम्नि द्वितीय: परिच्छेद: २ ४१

वद्धवत्कृत्यत पारसविचाराति लंघनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाटकादिप्रयोगं प्रतिपादयति प्रकृतित्वादिति
उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः शेषं तु प्रतीतं १ पूर्वरंगमिति पूर्वरंग्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरंगो
नाट्यशाला तत्स्थप्रथमप्रयोगव्युत्थापनादौ पूर्वरंगतां तं विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थान
कादिना प्रविश्यान्यो नटः काव्यार्थं स्थापयेत् स च काव्यार्थस्थापनात् सूचनात् स्थापकः स च नाटसूचकः २ दिव्यमर्त्य इ
ति स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यो भूत्वा दिव्यमर्त्यं चादिव्यमर्त्यो वा स्यात् तयोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत वस्तु

प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते १ पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधा
रे विनिर्गते प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः २ दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः सूचयेद्वस्तु बीजं
वा मुखं पात्रमथापि वा ३

बीजं मुखं पात्रं वा वस्तु यथा रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरोस्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा
सहैवोज्झितं। तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां संपदं प्रोद्धृत्ता दशकंधरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः बी
जं यथा द्वीपादन्यस्मादपीति मुखं यथा आसादितप्रकटनिर्मलचंद्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकांतः उत्खाय
गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबंधुजीवः इति पात्रं यथा तवास्मि गीतरागेणेति शाकुंतले ३ ॥

द.रू.टी. रंगमिति रंगस्य प्रसत्तिं काव्यार्थानुगतैः श्लोकैस्तु केन कृतत्वरेत्यादिभिरिव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत ४ तामे
४२ वाह भारतीति पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती। प्ररोचनावीथीप्रहसनमामुखावि
चास्यांगानि ५ पद्योद्देशलक्षणमाह उन्मुखीकरणमिति प्रकृतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं
प्ररोचना यथा श्रीहर्षो निपुणः कविरिति रत्नावल्यां वीथ्यंगानीति स्पष्टं ६ सूत्रधार इति ७ प्रस्तावनेति ८ क

रंगप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत ४ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्या
पारो नटाश्रयः भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ५ उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना वीथी प्रहस
नं चापि स्वप्रसंगेऽभिधास्यते वीथ्यंगान्यामुखांगत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत्पुनः ६ सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदू
षकं स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखं ७ प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकं प्रयोगातिशयश्चाथ
वीथ्यंगानि त्रयोदश ८ स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्वि

पोद्घातमेव सभेदमाह स्वेतिवृत्तेति तत्र वाक्यं यथा रत्नावल्यां द्वीपादन्यस्मादपीति वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे प्रथमेंके नि
र्वाणि वैरदहनाः प्रशमादरीणामित्युक्ते भीमः लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च राम
नः प्रहृत्येति इत्यादिना ९ ४२

अथप्रवृत्तकं कालेति प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकं यथा आसादितप्रकटनिर्म
लेति मुखोदाहरणपद्यं ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः अथ प्रयोगातिशयः एषोऽयमिति यथा एष राजेव
दुष्यन्त इति १०. ११ अथ वीथ्यंगान्याह सोद्घात्यकेति १२ तत्रोद्घात्यकद्वैविध्यमाह गूढार्थेति गूढपदं
तत्पर्यायश्चेत्येवं माला प्रश्नोत्तरवत्येवं द्वामालाद्वयोः सृष्टि प्रत्युक्तौ तद्धि: । द्वितीयमुद्घात्यकं तत्राद्यं विक्रमोर्वश्यां
यथा विदू. भो वअस्स · कोएसो कामो: जेण तुमं पि · दूमिज्जसि · ? सुपं(?)म्य · राजा अच किं · विदू. ता जाणिदं

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवर्तकं १० एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिश
यो मतः ११ उद्घात्यकावलगिते प्रपंचत्रिगते छलं वाक्केल्यधिबले गंडमवस्यन्दितनालिके असत्प्रलापव्याहारमृदवा
नि त्रयोदश १२ गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यकमुच्यते १३ यत्रैकत्र
समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते प्रस्तुतेत्रवान्यस्मिन्नेषावलगितं द्विधा १४ ॥ ॥

न ताहे मे सअं वम्मा एसा लदा एसो आरामो मिह्नामी त्वं तं इति द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे काश्लाघा गुणिनां क्षमा परिभवः कोयः स्व
कुल्यैः कृतः किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः कैर्वि
ज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः यथाश्च हाराहसे क्रूरग्रहः सकेतुरिति पद्ये गूढार्थपदपर्यायपरम्पमुद्रा
न्यद्वं १३ अवलगितमाह यत्रेति १४ ॥

ह.कु.टी. अन्यत्र कार्यं कुर्वता ऽन्यकार्यकरणं अन्यकार्यप्रसंगात्स्वकार्यसिद्धिस्तावल्लाभेन तत्राद्यं यथा उन्नरवरीते समुत्पन्नवन
८३ विहारगर्भं द्रहदायासीता पाहि हदकार्यं कुर्वता ज्ञानापवादाद्दूरतायितयोगः द्वितीयं यथा कलितरामेरामः लहसाततात
विपुत्रा मपोध्यां विमानस्थाना द्रप्रवेकुशक्रोमितदवतीर्णगच्छमि कापिलिंहासनस्याधःस्थितः योद्धकृपोःपुरः त
टावानहवलपी नामरीवविराजततहति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः यथामुद्रा गहकस्यप्रसंगेन कूरस्वहः सकेतुरिति प्रस्ता
वनारूपकार्यसिद्धिः। १३ प्रपंचमाह असमीहिति असमद्धृते नार्थनपारदपादिष्टुनेभ्यापादिना पास्योन्यायात्तृतिः सम

असमद्धृतं मित्यः स्तोत्रप्रपंचो हास्यहृस्यतः प्रकृतिमाप्यादनेकार्थं गमनं न्निगजंत्विह १४ नराधिपेत्रापाला
वः पर्वरंगेत्सदृष्यते प्रियामेरपिप्रेर्वा कैर्विलोम्यकुलनाकुलं १५ ॥

पंचः यथा वृर्परमंत्रपर्यन्तैर वानंदः रंगाचंउति यथामुद्रा गुणावस्तुपापानिलपेशतेस्त्रधारेता असमद्धृतस्त्रीप्र
शंसना अप्रपंचः त्रिगतमाह प्रकृतीति यथाविक्रमोवर्शी मन्नानां कुसुमरसेषितिशकत्रपवर्तनेन यथामुद्रा
गुणावसुपापनिलपेशतिपद्धे शरद्वापानीति रूपार्थत्रपसत्वाभिगतं कुलनमाह प्रियामेरिति यथाविराम्यंय राम
स्यं वृमीमानुनो कृतीघतकुलानामिति यथामुद्रा उपस्यतिमगवानंचद्रस्यादि १५ ॥ ८३

वाक्येविमाह विनिवृत्येति अन्यस्येति वाक्यस्य प्रकृतत्वस्य साकांक्षस्य विनिवर्तनेन वाक्यान्तराधिक्यं वा उक्तिः प्रस्तुतरूपः तत्रोदा
उत्तररचरितेवासन्ती त्वमसि हृदयं हि ती यं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमंगे इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मु
ग्धां तामेव शांतमथवा किमतः परेण उक्तिः प्रस्तुतोपि यथा रत्नावलि विदूषकोक्तिः अस्मिन्मम विशेषं च बहुरि स्मि कुवा
वेहि रत्न परंपरा मदनिका नाहि पद्मादि रत्नप्रदेशत्यन्तं यथामुद्राराक्षसे चाणक्येन कृतावेशाद्विनेयं गतिसा कैवाहं
स्य वाक्यस्य निवर्तनात अधिबलमाह अन्योन्येति यथा वेतालीपंचविंशतौ अर्जुनः सबलाश्च भुजपाशस्थपत्रमेरा

विनिवृत्तास्य वाक्येऽलाधिक्योक्तिः प्रस्तुतोपि वा अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्यादेवाधिबलं मतं १६ गं
डः प्रस्तुतसंबंधि भिन्नार्थं पदं स्मोदितम ॥ ॥

ज्ञासौ रत्नाकर सवातिवाविकृत्य गाभगल्भः किंतु रहस्यं तिनाचिरात्सुभ्रामिति एतदन्येन भीमदुर्योधनयोरन्योन्य
वाक्याधिक्योक्तिराधिबलं यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यः अहो इतिमतिमिन्नविनुरमिक्रतिरस्याहि १६
गंडमाह गंडइति यथोत्तररचरिते रामः रघुनहेलललमीति वमन वर्तिते वमन पोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि व
हुलचंदनरसः अयं बाहुः कंठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः प्रवि
श्य प्रतीहारी देव उपस्थितः रामः अयि कः प्रतीहारी देवस्यासन्नपरिचारकोदुर्मुखोहीति यथामृ अरम्यहे मेकेतुरे

स्य यायुशंपोहितमाह यथोक्तस्थेति यथाश्चेलितरोम सीता जाह कर हे रघुनंदनेति स्य वनगतवे तोहिसारमपि विरा एणामणा रहद्दोलवं स्य कृष्टिमावाम्यां राजो यदि म्यांभवितं सीता जाह सा कबु कृत्तांपितालेव : वृमावयो रघुपतिः पिता सीता रघुपरेनुहता स्य स लाए जो स्य पुहवीएहति यथामुद्रा सना स्योमो ये सोहि यदमि वोगइत्य वेतीतेसावेशा उक्ता स्यया व्याख्याने १७ नालिकामाह सापहासेति यथामुद्रा नदी स्य लोक उणाधरलां स्थावराभविष्यत् हृतहृदोष्म भिरकवहीति ईपनालिका स्यथासस्रलापः स्य संवदेति ननुचासंवद्धार्थत्वे स गतिनीमवाकते प्रशतवा उत्तम्य पितमदोन्माद शोश वाहानामसंवद्धप्रलाप

यथोक्तस्यान्यथा वाख्यायत्र कथ्यं दितनुतत १७ सोपहासनिगूढार्थानालिका यथा हेलि कृत्स्नसिद्धवृष्या माथो मत्रलापाय थोन्नर: १८

त्वस्ये वाविभावत यथास्यर्चिश्चाति विदाग्धवस्तुकुहराणां सस्त्रोवासुवेरं गुल्मा विषद्बुराना गायतः सं स्य दपद्वं तौ कुरान एकं श्री तिर नवाम्ब समझ्यति प्रश्नोत्तमं स्वाज्ञमा वाचः ज्ञों चरिणोः शिशुत्वविकुलाः स्य यो हि शिशुं तु वः यथाच हे समझ्यकुमे द्वौतां गति त्वस्याव्यत्वपाद्धृताविभाविते कृदणेन स्तंयपदनेमिपुत्र ते यथाच मनुजामयाहिगिरवः स्यातो हे वाहूनां पिवासिनमः हरिहरहिरण्याभामसुजानेनचत्यामि यथा

व्याहारमाह स्मन्यार्घमाह यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति विदू॰ मा दाव उवदेस
वए एव्व गच्छसि ब्याहि र तुप यक्कमे॰ गणदासः विदू॰ ब॰ कुर्प्रतिस्नार्थज्ञिनी यत्वयाक्रमभेदो लक्षितः विदू॰ पढमं प्प
ओए वा ह्मणोस्स पूआ होदि सा तुए उल्लंघिदा मालः स्मयते रत्यादिनानायकस्य विस्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्ते
नहास्यलोभकारिणा वचसा व्याहारः यथा मं दोसज्ञधारः कथयतु किं निमित्तोपपाधु विशेषारंभइत्यादि मदवमा
ह दोषा इति पध्याशाकुतले मेरुकुस्मशोदं इतिमनगयादोषस्यगुणीकारः यथा सततमनिहृतमानसमापानमहमन्यक
त स्मार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः दोषा गुणाः स्युर्दोषा एव गुणास्मृदवं हि तत् १९ एषामन्यतमेनार्घ्यपात्रं वा
हिप्यसत्त्वमत प्रस्तावनोते निर्गच्छन्तो वस्तुप्रपंचयेत् २० अभिगम्यगुणोर्युक्तो धीरोदात्तप्रतापवान्
कीर्तिकामो महोत्साहस्त्र्याणस्त्रनो महीपतिः २१ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः तत्प्रख्यातं विधात
टव्यक्तिःघंगतनिदूपा विभासंजावतिरानातिगावुरपम रीतिराजन्यगुणास्य दोषाभावः॥ व्यं ह न्नमत्राधिकारिकं ११
उभयंप्रवासंतः एतद्वितरेतादव्यसनिरतः प्रादुर्भवधन्नगाः सर्वत्रैवननापवारचार्कितोनावंतिडः स्वमदास्मद्यस
नमातः द्वितनंतस्ततानैवापत्ता व्याकुलापुक्ताबुद्धिविवेकस्य हृदयोधयोजनः प्राकृतेः यथामुद्राक्षिपतोनास्तुगा
उदितृष्यपाकंच नेपरागप्रतिउक्ते नापिचिपलघाविरतिवृणायाम्नारंभस्यगुणीकृरता रतिप्रस्तावनीगानि १९ ए
आमिति २० पवेतिवृत्ते सत्यवागावेकुस्यनादिनीतिशाखप्रसिद्धमिरालिकादिगुणापुक्तो रामावतारभारतादिव

द० रू०
४५

पदिति यथा छलनावालिवधो मायुरामेनो दात्तरावेपरित्यक्तः वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वाली रामवधार्थ
मागतो रामेण हतः इत्यन्यथा कृतः २३ आद्यंतमिति अप्रसिद्धमुत्पाद्यं वा प्रकरणादौ इतिवृत्तं बुद्ध्या वि
भागं कृत्वा तु मा रेतो पत्र वीनं विंदुपताकाप्रकरीकार्याख्याः पंचार्थप्रकृतयः पूर्ववदवस्थानुरूपेण पुनः पंचधा विभ
जेत् पुनश्चैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दश इत्येवमंगानां संधीनां विभागान् कुर्वीत २४ चतुःषष्टिरिति
संपरमार्थिता इति बुद्धिमिति पंचमेव मुखसंधिमिति मुखादिषु चतुःषष्टिश्चिचतुर्भिः संधिभिः पंचतः
पवमत्यानुचितं किंचिन्नायकस्य रसस्य वा विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् २३ आद्यंतमेवं निश्चित्य
पंचधा तद्विभज्य च खंडशः संधिसंज्ञांश्च विभागानपि खंडयेत् २४ चतुःषष्टिः पुनस्तानि स्युरंगानीत्यपरं तथा
पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसंधिभिः २५ अंगान्यत्र पताकायामतो नोपकरीसत आदौ विष्कंभकं कु
र्यादंकं वा कार्ययुक्तितः २६ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरं यदा संदर्शयेच्छेषमामुखानंतरं तदा २७
यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते आदावेव तदांकः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः २८ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिंदुव्याप्तिपु
रःसरः अंको नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः २९ अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः गृहीतमुक्तैः कर्त
व्यमंगिनः परिपोषणं ... ... तथा त्र
संधि ... ... कार्ययुक्तितः २५ २६ कार्ययुक्तित इत्यपेक्षितमिति २७ यदा त्विति
२८ अंकमाह प्रत्यक्षेति रंगप्रवेशेन साक्षान्निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बिंदूपक्षेपार्थपरिमितो नेकप्रयोजन
संविधानरसाधिकरणो ... २९ अनुभावेति ... ... स्थायिनः संगृहीत्या ... रसांतरस्या

नचेति ३१ रूपेति ३२ अंगमिति पञ्चरसांतरस्यापि तेषामेवैव रसांतराणामंगत्वमुक्तं तत्र पञ्चरसांतरस्यापी
त्यानुभावव्यभिचारिपुष्कीभूय स्थायिनिबध्यते तत्तद्रसांतराणामंगत्वं केवलस्याप्युपनिबंधने तु स्यादित्यै
ग व्यभिचारितैवेति द्रष्टव्यमिति ३३ सुरो धमिति प्रत्यहतामिति अंकेनैवोपनिबध्यमानवेशकादि
र्वीस्तु चैवेत्तनु ३ यद्यह २४ नाभिकोरीति अधिकृतेनापकृष्यबंधप्रवेशादि नाभिनस्तु चैवेत्यावश्यके
ष्टदेवपितृकार्यादि अवश्यमेवकर्तव्यं कुर्यात एकाहेति एकदिवसप्रहृत्तैकप्रयोजनसंबंधं स्यात्सन्ने
नचातिरसतोवस्तु दूराविच्छिन्नतां नयेत रसं वानतिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ३१ अस्यैवं विवृति
यासंख्यातोपमालक्षणादिभिः एकोरसोंऽगीकर्तव्यो वीरः शृंगार एव वा ३२ अंगमन्ये रसाः सर्वे कुर्या
न्निर्वहणेऽद्भुतं द्रष्टव्यं नवधायुध्दराज्यदेशादिविप्लवं ३३ संरोधभोजनस्नानसुरतं चानुलेपनं
अंबरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि नानिर्दिशेत ३४ नाधिकारिवधं क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च एकाहचरितैकार्थं कुर्यादासन्ननायकं ३५ पात्रैस्त्रिचतुरैरंकं तेषामंते निर्गमः ए
ताकार्यानेकाव्यत्राविदूरस्यचबीजवत ३६ एवमंकाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः पंचांकमेतदवरं दशां
कं नाटकं परं ३७ इत्युक्तं नाटकलक्षणं अथ प्रकरणं दृश्यं साधु लोकसंश्रयं अमात्यविप्रवणिजामेकं
कुर्याच्च नायकम ३८ धीरप्रशान्तं शाय्यापधर्मकामार्थतत्परं शेषं नाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम २
यकमवकरापात्रप्रवेशमंकं कुर्यात्तेषामपात्राणामनर्थ्याक्यान्तर्निर्गमः कार्यः ३५ ३६ ३७ इत्युक्तं नाट
कलक्षणं अथ प्रकरणमाह इति रूपैः स्वबुद्धिविरचितमितिवृत्तं लोकसंश्रयमनुत्तमनायकस्य

त्रि

ह.म.टी.
४६

५५

नापि कान्तिति वेशोऽस्ति सोऽस्यान्नीव नामिति वेश्या तद्धि शोभोगाणिका तथ्या चोक्तं स्वामिरस्यार्चितावेश्यास्तुप
शीलगुणान्विता लभते गणिकाशब्दस्थानं च जनसंसदाहृति एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति द्वेधा प्रकारान्नापि
कापथ्या कुलजे वेवपुष्प्रहूषात केवेश्येव तूरंगदन्ने तदुभ पसापि मच्छुत्रिका पामिति क्षितव घतकारादिष
तेस कुलसच्छुक्त दिक्वा वसको ताप्रकुरणामिति ४० ४१ स्वयनादिक्वा लस्यते इति अत्र केचित् अन्यपोक्ष
वव योगादेको भेदः प्रयोक्तृभि र्योगः प्रख्यात स्वितरो वा नाहीमज्ञाक्रियते कुल्य रत्यभारतायं प्रोक्त एको भेदः प्र
ख्याता नादिक्वा ख्याः इत रत्वप्रख्यातः प्रकुराणकापं जःस्मटीसजपाहे कृत्वे श्लोक्रियते इति व्याचक्षाणाः प्रकुरणिप्र

नापि कानुदिधानेतुः कुलस्त्रीगणिकातथा क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित ४० कुलजाभ्यन्तरावा
स्यहिष्याना तिवृ मोनयोः स्वामिः प्रकुरणे त्रेधा संकीर्ण तु धूर्तसंकुलं ४१ लक्ष्यते नादिकाप्यत्र संकीर्णान्यपि
हृन्नप तत्रवास्तु प्रकुरणान्नाटकान्नापकोन्वपः प्रख्यातो धीरललितः शृंगारोऽङ्गी सलक्षणः ४२

नपि मन्यंते तदसत् उद्देशलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणत्वेऽपि भेदाभावात् वस्तुरसनायकानां प्रक
रणभेदात्प्रकुराणि कापा अतोऽनुद्दिष्टापान्नपि नाटिकापापन्नु निनालक्षणं हृतं तत्राप्यमभिप्रायः कुल
हृणसंकराहे वतल्लक्षणसिद्धे लक्षणा प्रकुरणान्तर्गतानां नाटिकैव कृतेत्यतिनियमार्थम् विनापते तमेव
संकुर्देर्शयति तत्रेति उत्पाद्येति वृत्तं प्रकुरणाधर्मः प्रख्यात नृपनायकोद्देशुनाटकधर्म इति एवं चानारव्यप्र

॥ ॥ ४९ ॥ [illegible]
४६

[illegible]

[illegible]

त्वीप्राप्येति तत्र नाटिकेति स्त्रीसमारब्धयोचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वं कैशिकीवृत्त्याश्रयत्वाच्चतरंगसंख्ययाल्पत्वं स्पर्शविन
चतरंकत्वमप्यौचित्यप्राप्तमेव ४३ धीरेत्यस्मादेवेति ४४ प्राप्त्यांचविकृमादप्राप्यविकृमितादृशी च यवंशजानादिष्वेमातिदेश: ४५
स्मृत: प्ररीति तस्यास्मग्धनापि कोपामत: पुरस्ववंशगीतकृ संवंधादिनोपस्यायस्त्लापानापकस्य देवीप्रतिवंधांतरितउत्त
रोत्तरोनव वस्यानुरागोनुवध्नीय: ४६ नेतेति प्रयत्नाय्यनिवद्धविहितत्वहेतो कैशिक्यंगचतुष्टयवतीनाटिकेति ४७ स्य
थमात्तामाह मात्तास्त्विति सर्तव्योरधकतकारारय: तथाचारतपत्तेकाधिर: स्वकृतपरकृतंचोपवर्णपतिसभारतीवृत्तमेदत्वी
द्रुतारत्यर्थ: ४८ संवोधनेति एकस्यान्निप्रत्युत्तेयस्यावृशभाषितेरांशाकृतान्तरत्वेसभावति स्यस्यस्त्वाच्चवीरस्यंगारे
शोर्पसोभाग्यापवर्तानयासत्त्वनीयो ४९ ५० लास्यागान्यारह गवासितिद्वाभ्यां स्यष्टमस्यत स्तत्र गेयाहानिलास्यांगानिप्र

स्त्रीप्रायचतुरंकादिभेदकं परिच्छिष्यते एकद्वित्र्यंकपात्रादिभेदेनानंतरूपता ४३ देवीतत्रभवेज्येष्ठाप्रगल्भानृपवंश
जा गंभीरामानिनीकृच्छ्रात्तद्वशान्नेतसंगम: ४४ प्राप्यायाता दृशीमुग्धादिव्याचातिमनोहरा ४५ स्मृत: पुरादिसंवंधात्तस
त्रामकृतिर्हरि: स्मनुरागोनवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरं ४६ नेतातत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेनशंकित: कैशिक्यंगैश्चतुर्भिश्च
युक्तांकैरिहनाटिका ४७ मातास्त्वर्थतश्चरितमानुमतं परत्वावा पत्रापवर्तपेतकृतानिगुणा: पंउितावर: ४८ संवोधनोक्ति
प्रत्युक्तीवृर्यादापूशभाषित: सचपदीपर्णगारोशोर्पसोभाग्यमस्ततेः ४९ सुपसीमारतीवृत्तिरेकांवनवकल्पितम् स्वविर्वहात्
सांगलास्यांगानिदृशापिच ५० गेयंपदंस्थितंपाठ्यमासीनंपुष्यगंडिका प्रत्यकृतिस्मरंचैसंधवारव्यं द्विमूढंकं ५१ उत्त

त्यकंसलदुाणानि भावप्रकाशे वीणादिवाद्ययोगेनसहितंपत्रमाध्यते ललितंनायिकागीतंतदेयपदमुच्यते १ चंचलपतादिनावामास्मि
नयोनादिकृतः मिन्तराप्रत्रो णाष्टितपाष्ठतदुच्यते २ स नेत्रयादचरणोविलासमनयोच्चते प्यापोप्यपीसीनपापाठमा
सीनंदृडरादूत ३ नानाविधनवाद्येनजानातालल पान्वितलास्यप्रयुज्यतेपत्रसाजेपाठ्यतागीकृ ४ स्त्रयांसागमशीकृयानापकस्य

[illegible]

साहित्यदर्पणोत्तुप्रकूरणान्नेरणोक्तंत आदौ गंध तंत्रीभंउपुर स्त्रत्याप विष्ठस्यासनेपुर: मुपू गानं गेवयंदप्यागो
रागदेवीणाांवाहयतीमलपवताउतुलूकूमलकेशरपरागगोरघुतेमसाहिगोरि ऋषिवांछितंप्रसिध्यतुभगवतिपुष्पान्न
साहन १ स्थितपांघ्रतडुच्यते मद्दनानापितापन्न पठतिप्राकूतं स्थिता स्त्रमिन वगुम पादा: स्रो कू: उपलक्षतां चेतत ओथो
ह्रातस्यापिसं स्कूतपठनमपिस्थितपाकूमिति २ विरिवलतांपरोहतशोकूचिंतान्वितावली। अथ सा रितगात्रेपदासातसी
नमेवनत् ३ स्रात्ताघुमिक्षितंतेनपछ्दासिति विधा नित्त्यांकुल याविपर्यासिचेष्ठितंपुष्पं गंगीकू ४ अन्यासां नेपतिम
त्वा घ्नमावि छेदमन्युनावीणाप्रोर: सरगानन्निपाप्रक्छद्कोमत: ५ वेशधारिणायुसानादस्त्रलक्षणात्रिण ८ कृपथामा
ननतामाध वेमवुरं रद: एषोस्मिमाम्स्पीसहत्वरेति ६ कूष्यनमस्पष्टयकेनपुष्पन्नकूरणान्वित: आहतं वचनेवत्ति पत्रानसे

तद्वन्प्रहसनंतत्रेधा शुद्धवैकूतसंकूरै: पाखंडिविप्रप्रभ्रतिचिरचेटीविहाकुलम चेष्ठितंवेषभाषाभिशुद्धंहास्यवचो
न्वितम ५३ ॥

घवाविडु: कूरतीवाणादिन्नूप ७ चतुरञ्जपदंगीतमुख्यप्रतिमुखान्वितं द्विगर्डरसभावारभ्यमुत्तमोत्तमकं ग्रन: कोपग्र
साधनमधिकृपवुत्तेरमात्तर ९ हावबेलान्वितचित्रश्लोकूवंधमनोहरउन्ने प्रयुक्तिसं घन्ने सोपालेभमलोकूवत विलासा
न्वितगीतार्थमत्र प्रत्तकमुच्यते १० प्यष्ठोयुगाहरणानि रतिलाप्याणानि दृश्य ५१ ५२ अथ प्रहसनम् तद्वदि
ति तद्वदिति भाणोव कूत्त संध्यंसध्यग लाप्याणानामि देश: तत्रभुद्धमाह पाखंडीति पाखंडिन: शाक्यतिरर्एव्यवप्रस
त प: विप्रांश्चान्यत मत्वव: जातिमात्रो वजीवि नोवाप्रहसनीमिहास्यावि भावा: ते बाधस्य वत्सस्यापापाणवेतं धंनत्रेट चे

अथ विज्ञितमार कामुकाद्यति कामुकाः योमुद्रंगचारमदाघातद्वेषमायादियोगिनो पश्यंघंठं चुक्षितापसस्य हृदयः त
दिह तत्र रूपप्रच्युतविभावत्वात् वीर्य्यमेस्त संवृर्त्तोत्वा तसंवृत्तोरसस्थिति मौनव्रतम ५४ ५५ अथ डिममाह
डिमे इति उमहि पसघात इति नापकुर्य्या पारात्मकृत्वाद्रिमः । तत्रेति हास प्रसिद्धमिति वृत्तम वृत्तयश्चैव छिकाव
र्ज्याः स्तिताः ५६ रसाश्च वीररौद्रवीभत्साद्भुतकृताः भयानकाः घंठं स्थायी तु रौद्राख्यो प्रधानो विमर्शोतिहि
तमुख प्रतिमुख गर्भ निर्वहणाख्याश्चत्वारः संधयः सांगाः मायेन्द्रजालप्राचुर्य्यभाव समाश्रयः शेषं प्रस्तावनो

कामुकादिवचोबद्धैः घंठं चुक्षितापसैः विकृतं शंकराख्यं संवृत्तोत्संकुलम् ५४ रसस्त्र्यमपसाकार्य्यः ष
ष्ठेघोहास्य एव तु ५५ डिमवस्तु प्रसिद्धंस्यात् वृत्तयः कौशिकीं विना नेतारोदेवगंधर्ववहयक्षरक्षोमहोरगाः ५६ भू
तप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः रसैरहास्यशृंगारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्विताः ५७ मायेन्द्रजालसंग्राम
क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽंगिनि चतुरंकश्चतुःसंधिर्निर्विमर्शो डिमस्मृतः ५८

दिनाटकवत् रंदेश्चित्रपुरदाहे तु लक्षणं प्रस्तावे दितं ततस्त्रिपुरदाहस्तु डिमसंज्ञः प्रयोक्तितः इति भरतमुनिनास्वयमेव
त्रिपुरदाहेतिवृत्तं तुल्यत्वं दर्शितं ५७ ५८ इति डिमः अथ व्यायोगः ख्यातेति व्याख्यायते किंच द्वव्यः पुरुषा इति व्याये
गः तत्र डिमवद्रसाः षट् हास्य शृंगाररहिताः इत्यालकेत्वाच्चारभटीस्वरचनेपि कैशिकीरहिततरा वृत्तिलं रसवद्देवत
यते स्त्रीनिमित्तसंग्रामः यथा परशुरामेणापि ॥ ॥

द.रु.टी. ४८

त्ववधक्रोधायातसहस्रार्जुनवधहृतः शेषं स्पष्टं पदं ई० इति व्यापोगः व्यायामवकारः कार्यमिति समवकारं पंतेस्त्र योस्त्र
सिन्त्रितिसमवकारः तत्र नाटकादिवदामुखमिति समस्तरूपकाणामामुखप्रायत्वात् मविमर्शवर्जिताश्चत्वारः संधयः
ई१ देवासुराहयो द्वादशनायकाः तेषां पृथक् निपथकेश्मवंति यथासमुद्रमथने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभः ई२
वाराक्रथायांगनस्तावत्सर्वेरसाबुधा येकाः तेषां प्रथमद्वादशनाडिका निर्वहन्नेत कृतः प्रमाणाः यथासंख्यं चतुर्द्विनाडि

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनरास्रयः हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः पदं व्यस्त्री निमि
त्त संग्रामो जामदग्न्यजये यथा एकाहचरितैको व्यायोगो वद्रमिन्नेरे: ई० कार्यं समवकारे विरस्त्रामु
खं नाटकादिवत् ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संधयः ई१ वृत्तयो मंदकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः द्वा
दशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ई२ वदूवीश्च रसाः सर्वे यद्वदंगो निमथने स्त्रगौ त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृंगा
रस्त्रिविद्रवः ई३ द्विसंधिरंके प्रथमः प्रायौं द्वादशनाडिकः चतुर्द्विनाडिका वन्यौ नाडिकाघटिकाद्वयम् ई४ वस्तुस्व
भावदैवादारिकृताः स्युः कपटाः त्रिपः नगरोपरोधयुद्धवात्याग्न्यादिकविद्रवाः ई५ ई५ ॥ ॥

कावंत्यो नाडिकाघटिकाद्वयम् प्रथमं कंदपयासंख्यवक्रपपः ततष्पानगरोपरोधयुद्धवात्याग्न्यादिविद्रवाणामन्यतमः द्वेषणके राम ४८
को विद्रवः कार्य इति ई४ ई५ ॥

धर्मार्थकामैरिति धर्मार्थकामशृंगारास्तामेभेदैः शृंगारः धर्म्यकामे को विधातव्यः वाच्यंगानि च पयाला
मं कुर्यातिविंदुप्रवेशकौ चनीरकौतुका वापि विधीतव्यौ रत्ये पसमीवकारः ६६ अथ वीथ्यावाच्यालिति वाप्य
ववीथ्यामार्गो अंगानी यंत्रि र्वभा ॥ वत्सायां विशेषसत्वरसः शृंगारः अपरि पर्यावा ह्रूपसा सच्चः रसांतरास्य

धर्मार्थकामैः शृंगारो नात्र विंदुप्रवेशकौ वाच्यंगानि पयालामं कुर्यान्महसनेपथ्या ६६ वाच्यानुकूणिकौ
हत्वौ स ध्यगीकैस्तु भावावरः रसः अव्यक्तशृंगारः स्पष्टादविरहीनतरं ६७ युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरंगैरमुखा
त्यकादिभिः एवं वाच्याविधातव्या ह्यवकृपोत्र प्रयोजिता ६८ उत्सृष्टिकांके प्रख्यातवृत्तं बुध्या प्रपंचयेत र
सस्तु करुणस्थायी नेतारः प्राकृता नराः ६९ ॥ ॥

पिस्तोकंस्तोकं स्पर्शनायानि वैशिकावृत्तिरिहरसौचित्यादेवेति शेषंस्पष्टम ६७ ६८ इतिवीथ्यास्मर्थ्याकः उत्सृष्टि
कांकेतिनाटकोत्तगतांककव्यवच्छेदार्थं शेषं प्रतीतं ६९ इत्यर्थकः ७ ७.

अथ चेहास्य गः मिश्रमिति मनगमहलस्यानायिकानायिके मिन्नाहतेवांछतो ताहास्य गः ख्याता ख्यातं वस्तु अन्यः प्रति
नायको विपर्यासाविपर्ययज्ञानादुपुत्रकेकाशविधेयदस्यछमन्यत ११ १२ १३ इत्यमितिस्यछमम १४ इ

मार्गावत्संधिवृत्यंगैर्गर्भद्युक्तः स्त्रीयपरिदिव्यैः वाचपुंहविधानं ख्यातपात्रजयपराजयौ ७० मिश्रमाह
मनोवृत्तचतुरंकं त्रिसंधिमत नरदिव्यायानियमानायकप्रतिनायकौ ११ ख्यातो धीरोद्धतस्त्वन्यो
विपर्यासादयुक्तकृत दिव्यस्त्रियमनिच्छंतीमपहारादिनेच्छतः शृंगाराहार्मप्यस्यावृंचितवृंचि
तप्रदर्शयेत १२ संरंभंपरमानीयपुद्धंव्याजान्निवारयेत १३ वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महा
त्मनः ख्याविचित्य दशरूपकलक्ष्ममार्गमालोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबंधात कुर्यादपल्लवल
क्षितिभिः प्रबंधवाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमंदहासैः १४ इति तृतीयः ॥ ॥

इति दशरूपकालोके नरविष्णुसुतो धनिकस्य कृतौ रूपकलक्षणं नाम तृतीयः प्रकाशः ३ ॥

अथ पदानां रसभेदप्रतिपादकपदानि विभावैरिति वक्ष्यमाणलक्षणैर्विभावैरनुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः क्रोधोपात्तैरभिव्यञ्जितोप
दर्शितैर्वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गणाम र्विपरिवर्तमानो रसादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी सादरोच्चरतो निर्मितं तं रसं विदाम्मता
मात्रोपमानोरसस्तेन रसः सकृत् सामान्ये कुः कृत्यनुतत्पाविधानंदरसवि दुःखीलन हेतुभावेन रसवत् आस्वाद्यत्वमित्यादि व्य
पदेशावदिति १ तत्र विभावमाह ज्ञापमानतया पति एवम पत्ने वमिपमित्यातेश पान्ति रूपकाव्यव्यापकत्वादितविशिष्ट
रूपतया ज्ञापमानो विभाव्यमानः सन्नालंबनतयोद्दीपनतया वा पानानायकादिरभिमतः देशकालादिर्वा सविभावः पडे
ते विभाव इति विज्ञापमानाद्ययीति तत्र यथा तु यथा वसरंचरसरूपपादृषिच्छाय आभीबाचानपदितवात्यसत्वा नांश

सांवशिवोजनपति विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानस्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः १ ज्ञाप
मानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् आलंबनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स द्विधा २ ॥

कोपधानादेवासादितसंज्ञावानी सामान्यात्मनी स्वस्वसंबंधि त्वेन विभावितानी साहाय्यावकृतेतासि विपरिवर्तमानानामा
लंबनादिभावशक्तिरेतेन वक्तव्य स्यात तदुक्तं भरते हरिणा शकोपाहितरूपा स्वानुभूतिविषयतीनताम् प्रयत्नेन वक्तुं सा
धीसाधनत्वेन मन्यात इति षट्सहस्रीकृता प्युक्तं लभ्यसामान्यगुणापोतेन रसानिष्पद्यत इति तत्रालंबनविभा
वो यथास्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कान्तिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः वेदाभ्या
सजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः १ ॥

द.रू.टी. उद्दीपनविभावो यथा अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः परिणतविमलिम्नि व्योम्नि कर्पूरगौरः। ऋजुरजतशला-
५० कास्पर्द्धिभिर्यस्य पादैर्जगदमलमृणालीपञ्जरस्थं विभाति २॥ अनुभाव इति स्थायिविभावाननुभावयन्तः साम-
50 जिकान्नामभ्रूक्षेपकटाक्षादयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः एवं चाभिनयकाव्ययोरपि अनुभवतः साक्षाद्
वाचकानुभवकर्मतया अनुभूयन्त इत्यनुभवनमिति चानुभावा रसिकेषु व्यपदिश्यन्ते विकारो भावसंसूचनात्मक
इति तु लौकिकरसापेक्षया रसं प्रति तत्कारणत्वमेव यथा मम उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या
मस्तापि तां गयास्तु विगलद्धि उरसि रोमाञ्चधन्यः कोऽपि युवा सचापवदनेनाप्यायिताः सस्पृहमुग्धेन्दुमहाविपे

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावस
चनम् ३

नायिकालम्बनाद्याः कटाक्षभुजाक्षेपाः इत्यादि यथा रसमुद्दिश्य हेत्विति तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रति हेतुकार्य
भूतयोः संव्यवहारादेव सिद्धत्वान्न पृथग्लक्षणमुच्यते तदुक्तं विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानु
गामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते इति अथ भावमाह सुखेति अनुकार्याश्रयत्वेनोपनि
बध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः तदुक्तं अहो ह्यनेन रसेन गन्धेन वा स
र्वमेतद्भावितं वासितमिति यत्तु रसान्भावयन्भाव इति कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमा राम
नस्य भावकस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न चेतस्यापि नो व्यभिचारिणामनुगतिपदप्रमाताः २॥ ॥ ५०

यप्यग्भावा इति परगतदुःखहर्षादिभावभावनायामस्यंतानुकूलांतःकरणत्वं सत्वं यदाहुः सत्वं नाम मनः प्रभवं तच्च समाहित
मनस्त्वादुत्पद्यते एतदेवास्य सत्वं यदुःखितेन प्रहर्षितेन च अश्रुरोमांचाद्या निर्वर्त्यंते तेन सत्वेन निर्वृत्ताः सात्विकास्तद्भावेभा
वनत्वभावस्तत उदुत्यामस्मानत्वात् अश्रुप्रभृतयो विभावाः भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेषां ४ ता

यप्यग्भावाभवत्यन्येऽनुभावत्वेपि सात्विकाः सत्वादेव समुत्पन्नत्वात्तद्भावभावनं ४ स्तंभप्रलयरोमांचाः स्वेदो
वैवर्ण्यवेपथू अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तंभोस्मिन्निःक्रियांगता ५ प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ६
विशेषादाभिमुख्येन चरतो व्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ७

नेवाह स्तंभेत्यादि यथा वेवइ सेअदवदणा रोमंचिअगत्ती वअइ विलसंतचलरणा कुवाद्गुल्लिरलोचनी मुहसामले
होइ खणाखणा विमुच्छइ उद्दहिं दहिदंत्याणी पेम्माणाविवन्नत्र १६॥ अथ व्यभिचारिणः प्राह विशेषादिति यथा
वारिधौ स्थायिन्येव कल्लोला उद्भवन्ति विलापयन्ति च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि निमग्नोन्मग्ना आविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन
चरंतो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः ७ ॥

र.त.टी. निर्वेदेति ॥ तत्रानुक्रमतो निर्वेदस्य लक्षणमाह तत्त्वेति तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा प्रासाः क्षिपः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं संप्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किं १ आपदो यथा

५१ राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः आस्वाद्यतेऽस्याः कटु निष्फलायाः फलमेतच्चिरजीविताया २ ईर्ष्यातो यथा ध्यानं न कृतं तपः परमवमपदर परनिसा हित्वा परा गौरवं गारया व्यभिचारान्निर्वेदो यथा

51 यो वा हृदयो भिन्नवैरि कुटोर कुष्यी ष्ठ कलुषाधिशनि विशानि तीसा नापि प्रियापप्र प्यो यथ रयं त्रयं गा रसं

निर्वेदग्लानिशंकाश्रममधृतिजडताहर्षदैन्यौग्र्यचिन्तास्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविबोधाः। व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्था व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥ तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता ९

क्रान्तं कुकुमरसाः खलु निष्फलास्ते ३ आत्मानुरूपं रमणीं विवाह लभमानस्यापि निर्वेदो यथा सुमित्रः एवं रसीतरागाम

पं गन्ता वसुदा हा पृष्ठेः रसानां गतस्ततं त्रो निर्वेदो यथा कृत्स्नं भोः कृष्णपानि देव हत कर्मा विद्धानि कुवेन पानं ददि भाविमा राम

वानुभावरसीमाः तां भेदादनेककथाश्रवो निर्वेदो दर्शितो वः ९ ॥ ॥ ५१

ग्लानिमाहरतीति निधुवनक्लान्त्यासादिभ्रमनरद्दहेतुक्रमनादिभिः निःप्राणता नम्रता ग्लानिः अस्यां चैव वार्ध
क्यानुत्साहाद्यावनुभावाः यथा माघे क्लोदशेसर्गे लुलितनयनताराहति १० अथशंका अनर्थे प्रतितत्परक्रौर्या
घत्या क्रियासर्वस्यासेह इति विधिविहिता स्मी तिवद्दनेदृष्टो हेतुलालाघद्भूल पतिकृत्यामान्मोव एषा सखीषु स्मेराड
गहृदयतिवैलक्ष्यसमसंस्त्रियाघ्राणोन्मेष्ट्रहर्षांति हितानं कृविधुरम मदुर्नयापाद्यथा हृराद्वीवोषरणीमराभ्यप
साद्यक्रूपं वंशागावधधूनेतां इतनास्त्रवाहतोरपि ताडकारिःसरानपुत्रो हृदहेवाधतेमां १ अनयादिशान्यदनुसं

रस्याद्यापास्तरद्दहेतुड्रियानिर्निःप्राणतेन्द्रहच वैवार्ध्यक्यानुत्साहहेमांगवक्त्रनक्रियाः १० अनर्थप्रति
भाशंका परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात कंपशोषाविभीहादित्रव र्तास्वरान्विता ११ भ्रमः स्वेदाद्यग्न्याद्यैः स्वेदासि
न्नार्दनाद्यपः संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरत्यग्रभोगकृत १२ ॥

व्य ११ अथश्रमः श्रमइति अध्वरतो यथा अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदाद्दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवा
हनानि मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यंगकानि त्वमुरसिममकृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता १ इतिश्रमो यथा माघे ९०
सर्गे प्राप्यमन्मथमदादभिलाषिमित्यादि घुत्वे द्वय धृतिमाह संतोष इति ज्ञानाद्यथा वपुमिह परितृष्णाव
ल्कलैरितिभर्तृहरिपद्यं शक्तितो यथा रत्नावल्यां राज्यंनिर्जितशत्रुयोग्यति १२ ॥ ॥

र.त.टी. अथ जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति तत्रेष्टदर्शनाद्यथा एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति सा
५२ सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये अनिष्टश्रवणाद्यथा उदात्तराघवे राक्षसः तावन्तस्ते महा
58 त्मानो निहताः केन राक्षसाः येषां नायकतां याताः त्रिशिरःखरदूषणाः द्वितीयः गृहीतधनुषा रामहतकेन प्रथ
मः किमन्यो किंनैतादृशो यः अहमेकाकी प्रत्येति यदपि तावतो महुलेश्य सघाणिकलाशिरश्चुम्बन तेनक कुली कुलाः
कुलंधाः वोवलं जातोऽस्मालोन्नीलाः शालीनाः तात्रयमः पश्यं तदहमेवंविधः किं करोमीति हर्षमाह प्रसत्तिरिति

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र १३
प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः॥ ॥ छ॥

प्रियागमनपुत्रजन्मोत्सवादिविभावैश्चेतः प्रसादो हर्षः तत्र चाश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः यथा आ
याते दयिते मरुस्थलभुवामुल्लंघ्य दुर्लंघ्यतां गेहिन्या परितोषवाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मुखे दत्वा पीलुश
मीकरीरकवलान् स्वेनांचलेनादरादुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः॥ ॥ राम
५२

अथ दैन्यमाह दौर्गत्यादेर्घोरिति घरिद्य न्यक्काराादिविभावैरनौतन्नक्षताचेतसो दैन्यं तत्र च हस्नीगतामालिनवसनदर्शि
नाघ्रनाद्योनुभावा यथा द्वै मे मे पतिरषमंच ञ्जगतः स्यगा वंशोषे गर्हन्त्वा लोभ्य पर्गान्नलागमः कुशलिनावार्ता विवत्स स्य
नो पत्नी त्सं चिन्तनेत्ना विंदु घीरिक्काभ्यनेति पर्यातुलाद्दुहत्ना गर्भमेरालपीनिन्न व धूम्बम्न च्छिद्रं रोदिति शेषं पूर्ववत् १४ अथो
ग्रमाह दुषे ग्रति प थ्या नाम द्रुप्य: ३ ल्प स्या ल्पस्य गर्भानापिशक्त लपत: ह्नञ्च सन्तानरेष्वा दुद्दाम ऐव कूविंशत्य वधीष
शस्तः सर्वैगोरानेवण्यान पिब्रन्नरु ब्रू पत्तीं न्हू दसवनमहानेदमे दापमानक्रोधोग्निवूर्वे तोसेन रव त्तुनाविदितः सर्वभूतेः
प्रभावैः १५ चिन्तमाह ध्यानमिति पथ्या पत्नामन्यष्पितालविंदुनिक्ररेर्मेक्ता पक्षलस्वीद्भिः कुर्वन्माद्दरहासहरिह्दयेहो

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं क्राहमुर्जामजादिमत् १४ दुष्टे पराधे दौर्मुख्यश्चापल्यं त्वमुग्रता तत्र स्वेद शिरः कंपतर्जना
ताडनादयः १५ ध्यानं चिंतेहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् गर्जिता दर्शनः शोभसखासेत्याल्कूधितादयः १६ ॥

रावली मद्य पां वाले वाल मगालनाल व लपालंक्वारकांतकूरेस्विन्यस्यानसमापतताहि सुक्ष्म ताकृ यंत्व पासर्यते
यथा वा अत्रत्वमितविषपसंगामुकुलितनयनोम्लाक् कृशालिता ध्यापात किमप्यल स्वं चिंतयो गाभिवृत्ते व
वा समाह गर्जिता दारनि पथ्या त्रस्यं ताबलेणपरा विषादे तो तहिनिमाघाधमसपपिंपधं १६ ॥ ॥

अथास्यामाह परोत्कर्षेति गर्वजा यथा अर्थित्वे प्रकृष्टे तेषि नफलप्राप्तिः प्रभोः प्रस्तुतकृत्य दाशरथि विंदत्
तो प्रकृष्ट यावत् स्यात् न कर्षेच्च परस्य मानयश सोविघ्नं स नेच्चात्मनः ह्रालि च नगत्यति दशमुखोदत्तः वृष्ट्यम्
तेदेहन्य नाय यथा वदिष्यतु ता नक्तं तं तव तस्य तान्तेन चहि पर यशो निराभ्या तैरल वरिमार्ति नुविरमसि नचे
दिक्कृष्टप्रसक्तमनोरथो दिवकूरवृन्दान्या तिर्वृत्तेनेदनममम ष्यसि मनु जायथ्या युरत्तन्या तोत्तू सवलनचाके
तेहंनतमुरवः प्रहृत्तो वेल हैसो त्किमपि तितिवितुदे वह नकः स्तुये रे त्वो स्यास कुयमपि सताहक्यरी लतो गतायेनम

परोत्कर्षासहिष्णुत्वं यागर्वदोर्जन्यम्मसूजा दोषोत्तमवलेम कुटिमस्युन्नोधे गिता तानिच ११ अथ हिहेपायमा
जादेरमबौसि निवि षत्ता तत्र स्वदशिरः कृ पतत्त जाता उन्नादयः १८ ॥

निंपुन रवप वैसे वत स्तागी १ ततश्चाभि ज्ञायप्युरदकृ तां तं दष्य लह चाम नास्ति न्यान्ह प्रतायरस साह्कहगि
त अहो विनचित्त्र मस्तुरमा पुनिना घोष्कक लुवहे षाबुद्धा मे शिरसिनिहितो वामचरणः युगमं ११ अमर्वमा
ह अधिहेयेति यथा प्रायाश्चित्तस्त्रु रिष्यामि पत्न्या नो वोप्याततृमात नन्वेवं दूषयिष्यामि शत्रुगहमहाव्रतं प गम
यावा वेत्यां प्रथमेके पुष्पद्धा सनलंघतो नाभसिमया ममवेने ति मी ॥ ॥ ५२

गर्वमाह गर्वइति यथा मुनिरयमथ वीरस्ताहृश स्तस्यियंमेविरमनुपरिकंप: ज्ञातेरहत्रिपासि तपसिवितत्त्र्रोर्नं
र्दिमवृंदलनिम्मः परिचरतासमथोराघव: हृविशोहम यथावा ज्ञोम्मातातिञ्जु मधामोभवतामेव मन तये नामह
स्पक्षे वो मिचुम न्यथा दुर्मनायते १९ न्यथ स्म ति माह सहशेति यथा मे नावृ: किमपेरु ताक्षिगागनेमन्मा
र्गमव्याहृतशक्ति स्तस्यवुत:सव न्नपतना ज्ञीतामहे न्नाहृषि ताहृर्य: सोपि समविशोनवि भुनाज्ञोनातिमारव
राम्भा: ज्ञातसजटापुरे घनरसालिशेवधवांछति यथावा माधव:ममहिप्राक्केनोएलमहम्माविताल्सजन्मे

गर्वोभिजनलावण्यबलै श्वर्यादिभिर्मद: कर्मास्यधर्षणाविज्ञासविलासांगवीहृतां १९ सह
शज्ञानचिंताघै: संस्कारात्स्मृतिरत्र च ज्ञातत्वनार्थभासिन्यां भ्रूसमुन्नयनादय: २० ॥ ॥

:संस्कारस्यानवरतप्रबोधीमुतायमानस्तद्धिसहशे: प्रस्यपांतरेरतिरस्लृतप्रवाह: प्रियतमास्मृतिप्रपायेन्यनि
संतानस्तस्यपांविवरोति हृन्निसारुप्यतप्रेन न्यमलीनेवप्रातविविनेवलिताितेवोन्नागाहृ एवचप्रत्युमेदवव
न्मसारघोरितेवांतर्नि रवातेवच सानम्रतासि दालितेवावेशिरवक्रतोभव: पत्तभिस्निताकिसंनतितज्जनालीनै
विउस्यतेनलम्याप्रिपा २० ॥ ॥ ॥

र.द्.टी. मरालमाह मरालानिति कंगारेस्थ अवसायिषयरलीनिविवेश्वनायं यथा संथाये वाधिवासरे हंसानमनुबद्धमेवा
५५ तापनं वारं वारमुपेयानिय तथा विक्षिप्तावि स्थिरं संप्रत्ये वनिवेघकेलि कुररा: सा हंसरवीभ्य: शिखोमाधव्या
: स हंसा रवेणानुकूराः यातिमहो निर्मित: नयोदिव हंसानाराभ्रमणावलंबनं त्वन मरालो अवसाय मात्र मुयनि
वेधनीय स्वस्त्यत्र कामचारा यथा यरुपनुभवतसारं कृतं हृन्ममे मोदपतं दुलूटकवपत्र संवेगलं हंसानामुत्तस्यु
रदंतमंगा नामपुरारकुहंस पनुत्त्यनिर्घेदं दुर्घुर धनरं सरकमवरामते व २१ सदमाह हर्षोत्कर्षेति यथा

मरालांमुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाद्वनोच्यते वीराहतावुच्यते यहांभंगारे अवसायिच २१ हर्षोत्कर्षोमदःपा
नात्सवलंहंगवचोगतिः निद्राहासाच्च सहिंतं स्यप्रम श्वाधमादिषु सुप्तनिद्रावंतसुख्वासोक्तासक्तिपाप
र २२ मनः संमीलनं निद्राविंताल स्यल माहिमिःतत्र जंभांगभंगाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः २३
मरालांमुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाद्वनोच्यते वीराहतावुच्यते यहांभंगारे अवसायिच २१ हर्षोत्कर्षो हावहारि
रमितवचनानामिति माघदशमे १० सर्गे सुमुमाहसुमामिति यथालघुतालतानुहिरे हत्त्वकोचोयवानो
नवकुलसवलालप्रसस्तरेसा यथोन्यारिहरीतमुपुष्पहालिकहंहुमाराकुचेकुलगमेहोष्माचद्धरेषत्त्वधा
२२ अथ निद्रामाह मनःसंमीलनं निद्राइति निद्राधमीलितहशामरमध्यरात्रौ नात्यपर्ववतिनचपालिनिरर्थका

विबोधमाह विबोधइति यथा माघे द्वादशसर्गे चिररात्रपरिखेदेति २४ त्रासमाह दुराचारादिभिरिति यथाऽमरुक
पञ्चपदात्तन्ये इति २५ अपस्मारमाह आवेश इति यथा आश्लिष्टभूमिमिति २ सर्गे माघे २६ मोहमाह मोह इति
यथा कुमारसंभवे तृतीयसर्गे तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिमिति पद्ये यथा वा विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमि
ति वा प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः तव स्पर्शे २ मम हि परिमूढेन्द्रियगणो विकारः कोप्यंतर्जडय

विबोधः परिणामोदत्तत्रजन्मा हि मर्दने २४ दुराचारादिभिस्त्रासश्चक्षुर्भ्यावस्तम्भनपेत स्याच्चाह्लंतागा
वरणादैव पार्थो मुखादिभिः २५ आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधः भूपातकंपप्रस्वेदलाला
फेनोद्गमादयः २६ मोहो विचित्तताभीतिदुःखावेशानुचिंतनैः तत्राज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शना
दयः २७ भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः आलस्यश्रमगर्भादेर्जाड्यं जृम्भासितादिमत्

तिच्चतापं च कुरुते २७ स्मृतिमाह भ्रान्तीति यथा सहसा विदधीत न क्रियामिति किराते २ सर्गे यथा वा नपीडिताः सा
हसिकाभवन्ति भूत्यापितेस्तनुलयंतितत्व. तत्त्वसमोदयसमाचरन्निर्गुणार्थमनुवेलिपरस्यचोद्यम आलस्यमा
ह आलस्यमिति यथा ममैव चालति कुच्चित्स्वापकृतिवात्वंवकच्चित्तलीता आसितुमेवहितेमनुते
गुरुगर्भभरालसा सुतनुः २८ ॥ ॥ ॥

र.स.टी. आवेगमाह आवेग इति वाताज्जातेतस्मिन्नावेगेपीतसूपदिग्धस्त्वरितस्थूलोकः स्याद्वर्षजेचतस्मिन्वीङितोगः उत्पाताज्जा
५५ तेत्वंगेषुसद्वता हितादिताभ्यांजाते आवेगेक्रमताहर्षशोकयोरनुभावत्वं अहितकृतेशोकानुभावाः आकुलताःप
55 हितकृतेतनुहर्षानुभावा आनंदाश्रुप्रमृतयः वह्निजेत्वावेगेधूमाकुलास्यो लोकः स्यात् करितमायेगमनेत्रासे हीत्यस्य
भयस्तंभादिविकाराःइतस्यगद्याहारथेजे संभ्रमेहस्तिजेहेयानगतानीपः अभिसरोराजविरुद्धदृत्तकेतुराविगोपश्याम
मेवस्मागच्छागच्छसर्वकुरुवरतुरंगसन्निधिहिद्रुतंपरवत्रः क्लोसोक्तपातामुपनयधनुषाकेकिंमगास्थितेन

आवेगः संभ्रमोस्मिन्नस्मिस्मरजनितेशस्त्रनागाभियोगेवाताद्यांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्षजेपिंडितांगः

सरमोत्पातेदृनानांद्विभितिमगतिगहदेतुस्योत्स्वमेवंप्रतीत्यपरहः त्वंसाभिहष्टेत्वायेचक्रितहृशाविद्दुशाभ्माविराप्तीत
रस्यादितउद्याणंतउद्याणाशस्त्रिशतिरश्चोरश्यःरतिमुक्तकुविरेविश्वगुइटः सुमपेक्रूपः पश्याच आरब्धातरु
प्रचकेषुसहसासत्यस्वसेकृतिपाणेताहापसकृत्वका: विधिस्मिस्याल्लोकृपंस्याकुला आरुत्यस्युटजनदे
मांस्युवरवोविवपमाःसत्वरंसघामन्नसमाधयोदिजवृषीमुवोच्छुकार्यस्थिताः १ वाताद्यथा वातारतवसनमाकु राम
लमुन्नरापामित्यादि वर्षजोयथादेवेवर्षत्यशनपवनव्यापतावह्निहेते ॥ ॥ ॥ ॥ ५५

गेहाग्रेहं फलपूरचितैः सेतुभिः पंकभीताः तोयक्रांतानविरतजलौघ्यात्तिमिसारोपयित्वा सर्पैश्चत्रस्ताग्रितशिर
सोपाश्रिताः स्वरतिउत्यातजौयष्या पौलस्त्यपीनभुजसंपद्उद्दस्यमानवेलासहंसमविलोलकृशःप्रियापा
स्रेपांसिवाहिंशनुनि हृवक्त्रोपस्थिहमालिंगनोत्तुलवृसासितमिंदुमौलेः स्वादिनहूतत्व निष्ठ दर्शनम्भव तांभ्यां नघ
या. उहान्तराघवेचित्रमापःसप्तमं भगवत्तुलपतेरामभद्रस्यापतोशरत्याकुलतांनोदपतोत्यादिपुनश्चित्रमापः प
गहृपपरित्यज्यविधापविकूटं वपुः नीपतेरहसातनल सम तापुष्पिंशसपरामः वत्सस्याभपवाहिषे प्रतिम

उत्पातास्त्रस्तनोगच्छहि तहितन्नतेशोकहर्षाःनुभावा ॥ ॥

पंमग्येवृपराहसावृक्ष्मश्रेषप्रानिर्दिरोतिनपुनिश्चासेवमे संभ्रमः माहासाजनन्नाम्यनाम्येतिमुद्गलहाकु
रुपौचतेनस्थ्यौह्व नचगंतुमाकुलमतेस्य मेनिक्ष्णपारत्यतेनानिस्तप्राप्तिःश्रुतःसंभ्रमःउषप्राप्तिहूते
पथा स्वैवप्रावेशपपदाहे पातासंभ्रांतेवानरः २ महाराज्य एदरवुतपवातांतांदृतागमतापहरिसेत्यादि
म्म स्पहिम्मश्यातंदतांतांविलुलितं मद्रूवपामित्वंत पथावानीरचौरेजे एस्वाहि वत्सरघुनंदनपतांचंद्रचु
वाभिमर्दनिविरापपापिस्विजेत्वां ॥ ॥

२शा.टी. आरोप्यवाहृदिदृवानिशम्र ह्हामिवंदेथवाचरागाप्रुछ्रदवहृपंते वहिज्ञोयथा हिम्रोहस्नावलम्बरस्समहृव
५६ पवे यथावाधिरमविरमव नेर्मुचक्ष मावुलत्वंप्रसिर प सिद्धिम्रच्चैरर्चिषां चक्रवालं विरहकृ तभुजाहृयो
नदग्धःप्रियापाः प्रलयहृहनभामातप्यद्भिन्लेवूराषि १ वृरि नोयथा सद्भिन्नवमुदुतप्रग्पमथ्यंगृतिरधोप स
र्ग वृ तिपहृ गांव्या नोयलहृणोर्च्ये तनव्याप्रभ्र वूरवाचरादिप्रभवाम्नावेगाःम्नावेगाव्याख्याताःमथवितर्क
श्तियथा द्भिलोमेर विलघितस्समरतोपमेतदेवहूतमघन्नीलघुनांगताद्विमथवामानेवमेमथ्यमा मिथ्ये

बन्हेर्धमावुलाम्यःवूरिजमनुमपलंमवंपायमाराः २९ तर्कोविचारः संदेहाद्भूशिरांगुलिनर्तकः ॥

तन्मम स्त्रिंतितंद्धितपमप्यार्याज्ञनोसौगुरमोताताकुलत्रामियग्रचितंमयेविधात्राहृतं कृःसमुचितामिषेक
त्रार्पप्रम्माबपेवपेकुतान्यंकु मध्यममेषपुरायैः सेकावसरःकृ तोविधिना मथ्यावहि त्यामाह लगा
घैगति यथा एवंवादिनिदेवर्षौ पार्श्वेपितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणिगणयामासपार्वती ॥ ॥ राम
५६

व्याधिमाह व्याधयइति दिङ्मात्रंतु यथा आच्छिन्नं नयनांबु बंधुषु कृतं चिंतागुरुभ्योर्पिता दत्तं दैन्यमशेष
तः परिजने तापः सखीष्वाहितः अद्यश्वः परनिर्वृतिमजति सा श्वासैः परं खिद्यते विश्रब्धो भवविप्रयोगजनितं
दुःखं विभक्तं तया ३० उन्मादमाह अप्रेक्षेति यथा त्रिदशमौर्वश्यो नाः हंसदरा हंस निष्ठाति तिष्ठ क्षमे प्रि
यतमामामाद्यपगा कहसो नुपकृकूहनवजलधरः संनद्धो यं नदृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं ननामशरास
नं अयमपि पटुर्धारासारो नवाणपरंपरा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया नममोर्वशी ३१ अथ विषाद

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्तावबहित्थाव्यविक्रिया व्याधयः सन्निपातद्यास्तेषामन्यत्रविस्तरः ३०॥

माह प्रारब्धेति यथा आर्पितात उत्कृष्टं नामैतत अम्बुनिमग्नं त्वयत्ला कुनिग्या वागाः स्वंतेन न्वषरा हासपते
स्वं त्वित प्रतापः प्राप्तोद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतान दृढः स्थिते नचमपास्तनेन ज्ञमा ध्यादेवंचरा
तनिरस्तानि कृत्यकुरामिव यावा आर्थितेव प्रकुदातुनवपीतिपदं मस्यो दहर ३२ औत्सुक्यमाह काला
क्षमत्वमिति यथा यात्या

नमालोक्य च शोचशोभमानमादर्शविंबमिति सितायता हाहरोपयानेत्वरिता भ्रमवस्त्राणां प्रियालोकफलोदि
वेण: ३३ अपत्रापलमाह मात्सर्यद्वेषरागादेरिति यथा अन्यासुतावडयमई सहासुमंगलोलेविनोदपमने
:सुमनोज्ञतासु वालामनोज्ञातरंगसंकुलेक्षामदोलव्यक्तंक्वचित्पर्यवसितिकिंनव मल्लिकाया: यथा विनिकृ बाार

अप्रेक्षाकारितोन्माद: संनिपातग्रहादिभि: अस्मिन्नवस्थारुदितगीतहासासितादय: ३१ प्रारब्ध
कार्यासिद्ध्यादेर्विषाद: सत्वसंक्षय: निश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत ३२ कालाक्षम
त्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमै: तत्रोच्छ्वासत्वरानिश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमा: ३३ मात्सर्यद्वेषरागा
देश्चापल्यं त्वनवस्थिति: तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादय: ३४ इतित्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिण:॥

गन्धकेरदंष्ट्राङ्कवचविसंवदद्ध्वहगो रागीत अहमहमिकया यातं गुरोपात्समम शुनैव दिक्षु मच्च मस्तु त्वानी
ति अन्येच हृत्रिविरोषा एतेषामेव विभावानुभावत्व स्वपानुप्रवेशान्नपृथक् वाच्या: ३५ इतिभावावि
रूपतं ॥ श्री॥ ॥

अप्यस्थायीविरुद्धैरिति सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरस्कृतत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी यथाह
हलक्ष्याथापीनरवाहूनदृन्नस्य मदनमनुकूलयामनुरागमद्य वीतरागेनकृताप्यकूलानुरागे रतिरस्कृतं स्थायी यथा च
मालतीमाधवे श्मशानाङ्के वीभत्सेन मालत्यनुरागस्यातिरस्कारः ममहिपातेनोपालंभसंभावितास्मजन्मन
:स्त्वारस्यानवरतप्रवाधास्ततौ यमानस्त्रिविसदृशैः प्रत्ययी तैरतिरस्कृतप्रवाहस्थिपतमास्यतिप्रत्ययो
यन्निमितानस्तत्स्वपमिवकूरौ स्वतं वैत सारूप्यतश्रूत श्रूतस्यमित्यादिनोपनिबद्धः तदन्यप्रकारेणाविरोधि
नामविरोधिनां च समावेशो विरोधीतथाहि विरोधः सहानवस्थानं वाध्यवाधकभावो वा उभयरूपेणापि

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा श्रीरामचन्द्रो जयति श्रीः॥ ॥

न तावन्नाद्यात्म्यमस्यैकरूपत्वैरेवाविर्भावात् स्थायिनां चविभावादीनां पादिविरोधस्तथापि न तावत्सह
नवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चेतसि स्रक्सूत्रन्यायेनाविरोधिनां व्यभिचारिणां च प्रादुर्भावे: समसत्वभाव
कस्वसंवेदनसिद्धत्वेव कार्यव्यापारसंरंभेणानुकार्यव्यापारप्रमाणं स्वचेतःसंवेदनत्वाविधानसविदुन्मी
लनहेतुः संपद्यते तस्मान्न तावद्भावानां सहानवस्थानम् वाध्यवाधकभावस्तु भावांतरैर्भावांतरतिरस्कारे स
चव्यभिचारी॥ ॥

र·रू·टी·
५८
58

रिणांस्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिणि स्थायिके विरुद्धस्यांगत्वात् प्रधानताप्रधानाविरुद्धस्यांगत्वापोगाते
ऽङ्गानन्तरं विरुद्धत्वमप्यनेन शृङ्गाररसापुष्टिर्भवति तथा च मालतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं बीभत्सोपादानेऽपि न
किंचिद्दुष्टत्वं तद्वत्समवाय्यपि ते विरुद्धरसैक्यावलंबनमेव विरोधहेतुः सत्वविरोधी रसान्तरव्यवधानेनोप
निबध्यमानो नविरोधी यथा स्मरन्तु कुन्तुहमहेतिस्मरं कुरु कुरु परिमलसुसुमध्व मदकं तदस्मरस्मापयतो हश्रं

मावैविद्धिघतेनपाः ॥ ॥

गाणप्पिहहरंगच्छु रत्यत्र बीभत्सरसस्यांगत्वमन्तरसान्तरव्यवधानेन शृंगाररसमावेशोनाविरुद्धः प्रकारान्तरेणोक्ता
प्यविरोधी परिहर्तव्यः नन्वत्र कृतात्यर्थ तो तरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां चान्यतत्वेनोपादानं तत्त्वमवत्वं
नत्वेनाविरुद्धः यत्र तु समप्रधानत्वेनानेकस्य भावस्योपनिबंधनं तत्र द्वयं यथा एकूत्तो·हन्त्रा·पेस्रा·त्र्यसम
न्तो·समरत रतिगच्छोसोच्चेमे गारगारसेताः स्त्र·य३स्स·रोल्ला रम्भं हिन्त्रकंत्र·रयादेरसुसाहृयोः॥ ॥ राम
५८

यथा मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मे-
रविलासिनीनां इत्यत्र रतिशमयोः यथा इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः स चायं दुष्टात्मा स्वसु-
रपकृतं येन मम तत् इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥ इत्या-
दौ रतिक्रोधयोः अत्रैव तुल्यत्वमालम्ब्य प्रतिमराः स्निग्धः सरक्तो मलक्षक्त्रो नसमतापि नद्धसहसा दृक् सुन्दरीवक्त्र-
नः एताः शोणितपंककुंकुमजुषः सम्भृत्य कान्तैः पिबन्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचांगनाः इत्या-
दावेकाश्रयत्वेन रतिजुगुप्सयोः एकं ध्याननिमीलितान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे
शृंगारभारालसं अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पा-
तु वः इत्यादौ तु समरतिक्रोधानां एकेनाश्रयाणां प्रविततस्माबोस्यते व्योमसंस्थं भासोर्द्धिवसजललुलितेनाप-
रेणात्मकान्तं स्वनूष्मक्केहदृष्टि तदविरहाशंकिनी चक्रवाकी द्वौ संकीर्णौ रसौ यतिरसौ नतेभ्याव प्रगल्भा इत्यादौ
रतिशोकयोः धीनीत समप्राधान्येनो यनिबन्धे त्वेकस्यं न विरोधः अत्र त्रोच्यते अत्राप्येक एव स्थायी तत्र
हि एकत्रो दुः अत्र इष्यत्वाङ्गत्या दोस्थायि समता माह त्वमिचारिन्धितत्वे वहाणाभावे हेतुः सं देहः कारणान्तपाकुरणेस-
त्यामते पत्तियादिनं ॥ ॥

र.त.टी. वीरमेव पुष्णातीति भरतस्येत्यनेन प्रतिपादितं नन्वद्भुतयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोरेकवाक्य
५८ भावोऽद्भुतस्य तद्विंचो यन्नूतनसंग्रामप्रमुभटानीकापतितरक्तरागो नवप्रत्नसंग्रामामोदहासोऽन्येन महद्दोर्विद्युत् अतो मनुः सं
59 ग्यामेव रसिकतया सार्थमेव प्रकाश्यमप्रियतमावृत्तो वीरमेव पुष्णातीति एवमासर्वस्मिन्नप्युदाहरणेऽपि विरप्रहर्ते रस
वा मनन याद्दृ यतयोपादानात समावेशपरत्वमार्योः समयोर्हि मिश्रणेन नक्षत्र कुशितं एवं रूपसालोलालाह्याद्यादावपि
रावणाद्यप्रति पक्षहनापकृतया निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया वीरोद्भूमि नारी विभावादिभावविवर्तकहेतुतया रति
क्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव वक्रे: कल्पितमंगलप्रतिसरास्त्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव एवं ध्यानानिमील
नादित्यादौ तु शान्तमेव वा तत्र रसनादिसत्त्वाद्यमस्याविर्भावं नरसमाहृले हास्यप्रतिपादनेन नरसमैकपरत्वे वस

आत्मसंभावनपर्यवस्यायास्तस्थायापालवगाहकः ३५ ॥

माधि समय परस्परेनन्यपुराकृता एवं नाहोन्यादौ च समत्वमपि स्वांकं भविष्यद्विप्रतं भावेषु पर्यवसितनवचिरेन कृतास्य
र्यपन्नतुम्ब पादि वाक्ये स्वते कृतात्यर्थमगिति तत्र वा सार्थमेव नस्वतु तत्तया पिरसद्भुवपरते त्यदोषः यथा मुलम्भ
मिमा दिव्यथाच पश्चाच्छास्त्रशासनं नु सरशं नकुरः सवीनलालोजितते त्वोकाचरतो रविं दललितन ऋान्तलोकोत्तरः वि
भा तामु रवामिं दुसुदरारु च चन्द्रात्मच न्द्रोर्ध्व तस्यान्नपासतना रुपरूप र धिकं सारकिन्न तो वावतान त्यादौ तदेव
के ब्रकारे रारत्याधुपनिबंधस चैत्र विरोधः यथा चन्द्रपमा तारत्यादिष देशपि वा केषु तत्रैतत्परयत्ययोगे ५८

स्थायिन इत्य रत्युत्साहेति रत्यादीनां तिरस्प्रतिवाहिनामनेकविधाविप्रतिपन्नपः नास्यैव शान्तो रसः तस्याचार्यैराविभावा
घप्रतिपादनात्स्वहृत्तात्पुरातात् स्येनुवस्त तस्त स्यभावं वर्णयन्ति नानाहिन्नालप्रवाहापातरागद्वेषपोरुच्छेनुमश
मत्वात् स्येनुवीरवीभत्साद्यंतर्भावेव र्णयन्ति एव तुते शममपिनेच्छन्ति यथा तथा स्तु सर्वथा नाट्यादावभिनेया
त्मनिस्थायित्वमस्माभिः शमस्य निषिध्यते तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याभिनयायोगात् यतुकैश्चिन्नागानंदादौ
शमस्य स्थायित्ववर्णितं तत्तु मलयवत्यनुरागेणाप्रबंध प्रवृत्तरन्ते चविद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्याविरुद्धं नह्येकानुकार्यवि

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ३६ ॥ ॥

भावात्वं वै विषयात्तराज्जरागापरागाद्युपलक्षावतोद्यावीभत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वं तत्रैव शृंगारस्यांगत्वेन चक्रवर्ति
त्वावाप्तिफलत्वेनाविरोधाद्वीप्सितएवसर्वेत्र कूर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य द्धिनिर्गाबोनांतेरापकृत्वेन फलं संपद्य
ते उत्साहो वेदितमेव प्राकरणे नोक्तौ वेव स्थायिनः ३६ ३६ ॥ ॥ ॥

न त्वत्र रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः। निर्वेदादिष्वपि तन्निकाममस्तीति तेऽपि रसाः इत्यादिना रसांतराणाम
प्यनेषामभ्युपगतत्वात् स्थायित्वेनोपन्यस्य त्वोल्लिखिता इति अवधारणाऽनुपपत्तिस्तत्राह निर्वेदादीति विरुद्धैरविरुद्धैर्वा अविच्छेदित
स्य निर्वेदादीनामभावात् स्थायित्वं अत एव ते चिंतादिस्वस्वव्यभिचारिणोऽरणात् परितो यथा नीयमानानां वैरस्यभावहानि
न चानेषां लावसानत्वमेतेषां स्थायित्वनिर्वचनहा स्थायीनामव्यवस्थात्वित्वप्रसंगात पारवश्ये ।। ननु निर्वेदादीनामपि
फलवंधात्तो स्थायित्वादेवैतेषामरस्यता कुतः पुनरेतेषां व्यनापि संबंधः नातावद्भावस्वाभावाच भावाः स्वस्मादैरनावेदि

निर्वेदादिरतादूप्यादस्थायी स्वदते कुथं ।। ।।

तत्वात नाहि शृंगारादिरसे शृंगारादिशब्दारन्यादिशब्दावाभ्युपेते पेयतेषां तत्परितोषस्यवाभिधेयत्वं स्यात यत्रापि अ
पतेतत्रापि विभावादिद्वारत्वमेव रसत्वमेतेषीन स्वशब्दाभिधेयत्वमात्रे ।। नापि लक्ष्य लक्षणभावसत्सामान्याभिधायित
स्तल्लक्षणस्य परस्याप्रयोगात नापि लक्षितलक्षणः ।। पातेश्चो प्रतिपत्तिः यथांगापीछावयस्यादौ तत्राहि स्वार्थस्तो
तोलक्षणाघोषस्यावस्थानाः संभवात्स्वार्थस्य बलप्रतिगंगाशब्दात्याप्तिनाभता ।। ।। ।। राम ६०

र्थोपलक्षितं तदुपलक्षयति अत्र तु नापि क्वापि दिशदाः स्वार्थे सवलक्षणयः कृष्णमिवार्थान्तरमुपलक्षयेयुः क्रोवानि भित्तप्रयो
जनाभ्यां विना मरणं सत्तु पंचरितं तत्प्रपुनीतासि होमा गावक इत्यादिवत् अतएव तु गान्हत्यापि नेयप्रतीतिः परिवाच्यं नेनरस
प्रतिपत्तिः स्यात्तत्र हाकेवल वाच्य वाचक भावमात्र व्युत्पन्नचेतसाम व्यर्थमिव्यानीरसास्वादे भवेत नचक्वात्य निकृत्य सर्वि गानिनस
र्वसहृदयानां रसास्वादाहूतेः अतः तु विद्यमिधानलहृगागागीभ्यावी व्यातरपरिकल्पित शक्तिस्यो व्यतिरिक्तव्य जनवृत्ताल
हातीशब्दस्यापारः सालंकार वक्ता विषयमिति तथाहि विभावानुभावव्यमिचारि मुखेन रसादिप्रतिपत्तिरूपजायमानावृ
पमिव वाच्यास्यात् तथाहि विह्य एव नाशेलसुतानुपि वा माम मेत्रोस्य रहाल वृंदवक्लेशः। साचा कृतताचासमेरे गानस्योमु
खनपर्यस्तविलोचनेनेत्यनुशाग तन्यावस्था विशेषानुभाववद्विरितालहृगाविभावो पवर्णताद्वाशाद्य विभ्रमगारप्र
तीति रूदितिरमान रेख्यप्यपमंवन्या पुःनकेवलरसवुवपाव हृद्रूमात्रे विभ्रमूधभिन्नवीसहृसोमसताश्वाच्य तमा
तिदेतगा म्रोलागाईक वृद्ध गवाभि गाहेर च्य भिर्दृगारन्या हेतिघघ प्रति पत्तिरशक्यापि व्यजकशक्ति मलेवत
यालंकार ध्वपि लावण्यकांतियारि परितादि अमुखेत्मिन्मेरेभुना ववमरवेत रलापताहि होमंपद्दतिनमनागापेतन

ह.कृ.टी.
६१
61

मन्ये सुव्यक्तमेव नतरां शिरः पयोधिरित्यादिष्वस्तु लक्ष्यं तत्त्वीवहन्तारविंदस्मित्याद्युपात्तालंकारप्रतीयमानव्यंजकत्वनिबंधने
ति न चासावर्थापत्तिजन्येति वाच्यं अनन्यथोपपद्यमानार्थानापेक्षयार नापि वाक्यार्थत्वमत्र तृतीयकक्षादिविषयत्वात् तथा
हि ममममामिवेत्यादौ पदार्थविषयाभिधालक्षणा तात्पर्यमवगाह्यतिरिक्ता तद्व्यापारेण समर्गात्मकवाक्यार्थकक्षामति
क्रांतः तृतीयकक्षाविपरिवर्तीति चेधात्माख्यफलहेतोर्व्यंजकत्वं शब्दाधीनः स्फुटमेवावभासते ऽतो नासौ वाक्यार्थः ननु च तृती
यकक्षा विषयत्वमपरमानां तात्पर्यतात्पर्यैकविशेषत्वेस्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीपन एववाक्यार्थः न च
चक्रं तत्त्ववादिनापि वाक्यार्थत्वेनेष्यते तात्पर्यादन्यत्वाद्भुतेः तत्र त्वार्थ्यहितीयकक्षायो विश्रांतस्य तृतीयकक्षाभावा
त से वानि षेधकक्षा तत्रहितीयकक्षाविधोक्तपाकारवृत्तं समर्गातु पपत्तेः प्रकारतस्तिपरेवनत्तरिपुत्रस्यविषमहत्ताद्योगा
भावात्तरस्यकक्षाकेषुचविभावप्रतीयमानलहेतोर्हितीयकक्षांतरसानवगमात् ॥ ॥ ॥

राम
६१

तउक्तं स्वप्रतिष्ठमविश्रांते स्वार्थे प्रत्ययरतामिति वाक्यं विगाहते पदत्याप्यातन्यरतास्यसा पदार्थ स्वार्थविश्रांतं प्रतिपाद्यं
तावद्वारा तपत्वस्यपितितत्र स्यात्सर्वत्र ध्वनिनास्थितिरित्येवं सर्वत्र रसानीकव्यत्वमिव वक्तृ अलंकारयोः लक्ष्यहृचिद्वाच्य
त्वं भूत्विद्धमप त्वरत्रापि पदार्थव्यवस्था माप्यतेन प्रतीयमानस्तत्रैव ध्वनिरयं गुणीभूतव्यंग्यत्वं तदुक्तं पदार्थः शब्दो वा
तमर्थं उपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः प्राधान्येन यत्र वाक्यार्थपदार्थाङ्गं तद्रसादिप

वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाहो स्थायिनो मतः ३७॥ ॥

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः पद्याउपेगदरतो नैष्यादि तस्य ध्वनेर्द्विविधो विवक्षितवाच्यो ऽविवक्षितवाच्यश्च तत्र ह्यविवक्ष
च्या विवक्षितवाच्यो ऽप्यत्यंतातिरस्कृतस्वार्थोऽर्थांतरसंक्रमितवाच्यश्चेति द्विधा विवक्षितवाच्यश्चासंलक्ष्यक्रमः संलक्ष्यक्रमश्चेत्य
श्चेति द्विविधः तत्र रसादिर्नाम असंलक्ष्यक्रमो ध्वनिस्तत्प्राधान्यप्रतीतो सत्यामंगत्वे च प्रतीतौ रसवदलंकार इति ३७ ॥

अत्रोच्यते वाच्येति यथा लौकिकवाक्ये श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याजेत्यादिषु अश्रूयमाणक्रियेषु द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्दो
पादानात्प्रकरणादिवशात् बुद्धिसंनिवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता वाक्यार्थस्तथा काव्येष्वपि स्वशब्दोपादानात् क्वचित् प्रीत्यैनवोढा
प्रियेत्येवमादौ क्वचित्प्रकरणादिवशान्नियताभिहितविभावाद्यविनाभावाद्वा साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमानो रत्यादिः स्थायी स्वस्वविभा
वानुभावव्यभिचारिभिस्तत्तच्छब्दोपनीतैः संस्कारपरंपरया परां प्रौढिमानीयमानो वाक्यार्थः। न चापदार्थस्य वाक्या
र्थत्वं नास्तीति वाच्यं कार्यपर्यवसायित्वात्तात्पर्यशक्तेः॥ तथा हि पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यं सर्वं कार्यपरं अतत्परत्वेऽनु

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया श्रीहरिः॥

पादेयत्वादुन्मत्तादिवाक्यवत् काव्यशब्दानां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयो
ः प्रवृत्तिविषययोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनावधार्यते तदुद्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंसृष्टस्य स्थायि
न एवावगम्यते अतो वाक्यस्याभिधानशक्तिस्तेन २ रसेनाकृष्यमाणा तत्तत्स्वार्थापेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपाद
नद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते ॥ ॥

ननु किमावाद्यपः पदार्थस्यानापाततत्संसर्गस्येत्यादि वाक्यार्थः । तदेतत्क्वाच्यवाक्यपरीयंतादिमौ पदार्थवाक्यार्थौ नचैवं
सति गौ तादिवत्तु रवज्ञनवृत्वेपि वाच्यवाचकभावानुपपत्तेः विशिष्टविभावाविरामासाम्यौ विदुषामेव तथा विधरत्या
दिभावनाव तामेव स्वादाद्धतेः तदनेनातिप्रसंगोपि निरस्तः ईदृशि च वाक्यार्थे निरूपितोपाये व्युत्पत्तिमिथादिशक्तिवशेनेव वाक्या
र्थोपपत्तेर्न शक्त्यंतरपरिकल्पनप्रयासः प्रयाचन्तु स्यामः क्वाव्यानि तो पि तात्पर्यनीतिरेवाद्य व्यंजकत्वस्य न ध्वनिः किंमुत
स्यादभुतार्थतात्पर्येनोक्तं रुपितीति विरम हुप पर्वीतं पश्येन स्वमुतारिछ प्रसज्यते प्रधानत्वाद्धनित्वं के नवार्यते ध्वनि

वाक्यार्थः कारकैषंक्तुः॥

ध्वत्वार्थविश्रांतवाक्यमर्थांतरापर्यंतत्वरतं च विश्रांतौ तत्र च विश्रांत्यसंभवात् एतावत्येव विश्रांतिस्तात्पर्यस्येति किं
कृतं यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतं न्यमधार्मिकेवु वेश्मन्यस्ति तिम्मि हुताश्य इति व्यापत्ति कुपवाक्येनिषे
धमपसर्पति प्रति पाद्यस्य विश्रांतावति रथे हा परणायादि वनुर्विरहिता प्रासे र विश्रांतिर्न वाक्यं पंपोरुषेयस्य वाक्यस्य

ह·हरी·
६३
63
विवक्षापरतंत्रता वक्तुरभिप्रेततात्पर्यकतः वाक्यस्यप्रयुज्यते इति अयमेव नरमाशसंवाक्येन सहव्याप्यव्यापकभावः किंतर्हि भा
व्यभावव्याप्तसंबंधः वाक्ये हि भाववत्त्वभाव्यारसादृशः तेहि स्वतोभवंत एवभावकेषु विशिष्टभावादिसंतानावाक्येन भाव्यंते·
नच नान्यत्र एतत्कात्तरेष्वभाव्यभावव्याप्तलक्षणासंबंधीभावात् वाक्यशब्दस्थापितयाभाव्यामितिवा अभावनादिप्रवादि
मिलत्त्यांगीकृतत्वात् किंच भावान्यत्र तथात्वव्यतिरेकवाक्याप्यारहतव्यवगमात् तदुक्तं भावाभिनयसंबंधाभाव
पतिरसातिसार पसमान्नसादमीभावाविजेपानाघ पोक्तिमिरातेवृष्यपुनरागे हीतसंबंधेभ्यः पहेभ्यः व्याप्यादिप्रति

व्यापीभाववत्त्वेतरै। ३८॥

पत्तिरिति चेत् लोकेतथाविधचेष्टापुरुषस्त्रीपुंसादिषु रत्याद्यविनाभावदर्शनादिहापि तथोपनिबंधे सति रत्याद्यविना
भूतचेष्टादिप्रतिपत्त्यह कुशाद्यनुमानमिवेषा विनाभाविलिंगहतिवृत्तिरत्यादिप्रतीतिः एषा काव्यार्थस्य रसभाव
कत्वं तथापि एवव्यामः ३८ रसादीति इत्युक्तेति काव्यार्थोरत्नेतोरसवतीरत्यादिः व्यायीभावः सोपमितिप्रतीतेविर्देश्य
ते सच स्वाधतानिर्भरानंदतीव्यापाद्यमानोरसोरसिकवर्तिवर्तमानत्वान्नानुकार्यगतपादिवतीप्रवृत्तत्वान्तव्यक्त्यपक्षरस
दोपहितसकलत्वेरूपत्वेनावर्तमानव्यापिवर्तमानवहवभासनमिति॥ ॥ ॥ ६३

ष्यत एव तथापि तद्वभासस्यास्मदादिभिरनुभूयमानत्वात्समवेतत्वाद्वा खादिप्रतिविभावत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवद्वभा
सनमिष्यत एव किंचानुकार्यरसादीनां रसोपनिबन्धनाय कविभिः प्रवर्त्यते ऽपि तु सहृदयानानन्दयितुं स च समस्तभावकस्व
संवेद्य एव यदाह चानुकार्यस्य रामादेः शृंगारः स्यान्न तेनाटकादौ तद्दर्शने लौकिक इव नाटके शृंगारोऽतिशीलत्ववृत्ताद्युत्तोपप
मानेभ्यः शृंगारवान् प्रमितिप्रेक्षकाणां प्रीतिमांश्च भवन्न सास्वादः स त्वनुरागी चलन्त्या रतेरेवानुसारस्य पानुरागस्य प
हारादयः प्रमदजनन एवं च सति रसादीनां काव्यत्वमपास्तं स्वव्याप्तोपलब्धस्य भावकैश्चर्वणीयस्य व्यक्तेनाभिव्यज्यते प्रती

रसः स एव स्वाद्यत्वाद्रसिकस्यैव वर्तनात् नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः द्रष्टुः प्रतीतेर्व्रीडेर्ष्या
रागद्वेषप्रसंगतः लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्येव दर्शनात् ४० धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपाद
कः विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ४१ ॥ ॥

येनैव घटादिवत्तु न रसादीनामेव व्यंजकत्वाभिमते तापाद्यस्वभावमप्येतेन च भावादिभिः प्रेक्षकेषु रसास्तत्या चोदितमेव
३९ ४० ननु च सामान्यतिकाव्येषु को विभावः कथं च सातादीनां विभावत्वेनाविरोधः प्रत्यत आह धीरोदात्तादिना तेन
हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा व्याप्रतीतिविषयीकृताः रामादीनामवस्थाः संदर्शयन्ति न च प्रति किं तर्हि सर्वलोकसा
धारणाः सोऽपि ह्यात्मसन्निधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ४१ ॥ ॥

द.रू.टी.व्या ता एवेति तच्च सीतादयः शब्दाः परित्यक्तजनकतनयात्वादिविशेषाः स्त्रीमात्रवाचिनः किमिवानिष्टं कुर्युः किमर्थं त
६४ र्ह्युपादीयन्त इति चेत्तत्राह क्रीडतामिति एतदुक्तं भवति नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत्स्त्र्यादिविभावादीनामुपयो
67 गः किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरसविलक्षणत्वान्नाट्यरसानामिपदार्थ अथ यो नाधेरमास्वादतारीति
काव्यार्थेति तदा नीभाव्यत्वेन स्वमोहमाहेरय्यहणात्काव्यार्थभावनया स्वमहदिवत्काव्यरसास्वादोऽस्य
न वार्यते ४३ नर्तकस्य काव्यार्थास्वादो दूरे तः किमात्मा सा विति युक्त्या दूपाति स्वादः इति काव्यार्थभावनाविभावादेस्तस्य
तःस्याप्यात्मत्वकृत्वेन भावकत्वे च तस्यां तं भेदः अन्योन्यसंवलनेन प्रत्यक्तास्मि तत्त्वपरविभागे सति प्रभवति रसानं

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः क्रीडतां मृण्मयैर्यद्वद्बालानां द्विरदादिभिः स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतॄ
णामर्जुनादिभिः ४२ काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रस
वान्न भवेत ४३ ॥ ॥

अनुभूतिः स्वादतस्य च सामान्य – मनैकत्वेन प्रतीतिप्रतीतविभावानुभावादिकारणान्तस्यत्वेन संभेदेन चतुर्धा चित्तभूमयः भवन्ति त
थथा शृङ्गारे विकाशो वीरे विस्तारो बीभत्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां च तुर्णां हास्याद्भुतभयानककरुणानां स्वसाम राम
ग्रीलब्धपरिपोषाणां तदेव चत्वारो विकासास्याद्धत्वारः संभोदाः अत एव शृङ्गारादिभवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणस्तोरसः वीरा ॥ ६४

चैवाद्भुतोत्पत्तिर्वा मत्साद्भुमपानकरसवि हेतुहेतुमद्भाव एव ससंभेदायेत्ताह दर्शितो न कार्यकारणाभावाभिप्रायेणा तेषां
कारणतात रजस्यत्वात अंगारा उक्तिर्यत्तु सहास्य कीर्तित इत्यादिना हास्यादि संभेदेऽप्यद्भुतस्यैव स्फुटीकरणाद्व धारणा
मप्यत एवाष्टाविति से से हानां तावत्वात न तु च पुनः अंगार वीर हास्यादिषु घ मोहास्त्र भेदे वा आर्थसंभेदतः नेहो द्भव
रतिक्रूरणा दी दुःखात्मकेऽकृष्यमिवासो प्रादुः र्भ्यायत्वाहितत्र करुणात्मकत्वक्रमभावणा दुःखाविर्भावो ऽस्तु पातादृश्या

स्यात्ः काव्यार्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भवः विकाशविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ४४ ॥

च रसिकानामपि प्रादुर्भवति न चैतत्तानंदात्मकत्वे सति युज्यते सत्यमेतत् किंतु तादृश एवासावानंदः सुखदुःखात्म
कः यथा प्रहरणादिषु संभोगावस्थायां स्त्रीणां कुट्टमितं अन्यच्च लौकिकात्करुणात् करुणः तथा हि अत्रोत्तरोत्तरा
रसिकानां प्रवृत्तयः यदि च लौकिककरुणावदुःखात्मकोऽपमेवेह स्यान्न तदा न कश्चित्तत्र प्रवर्तेत ततः करुणैकरसानामारा
मापत्तादिमहाप्रबंधा ॥ ॥

नामुक्तेत्थमेवमभेदस्थापात्रापद्यश्रुतिदृत्तेन वर्तनात् कर्मनैव विनियोगात्तेषु लौकिकवन्मेदस्य दर्शनाद्धि वस्त्वेन्हा वृत्तीना
डुर्भवं ततो न विरुद्धो नेतस्मात् स्थित रव तकहालस्याद्वं दानमकूत्वमेव ननु च शान्तरसस्यानभिधेयत्वाद्यद्यपि ना
ट्येऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि सूक्ष्मातीतादिवस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यवि
षयत्वं न निवार्यते अतस्तदुच्यते शमप्रकर्षः शान्तः शान्तो हि यदि तावत् स्वाद्यते नाविरस्मिन् निरूपणीयो यत्पत्तेऽ
:त्वेन मुख्येन चिंता नष्ठानतो नवृत्तिर्हि काणसः स शान्तः कुत्सितो मुदितैः सर्वेषु भावेषु समः प्रधानमित्येवं लक्षणा
त्मस्य मोक्षावस्थायामेव स्यात् स्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तस्य च स्वरूपतो निर्वचनीयता यथा हि

शृंगारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ॥४५ अतस्तज्जन्यता
तेषामत एवावधारणं शमप्रकर्षोऽनिर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ४६ ४६

अतिरपि तं स एष नेति नेत्यन्यापोहरूपेण हन च तथाभूतशान्तरसस्य हृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ तदुपायभूतो
मुदितामैत्रीकरुणोपेक्षादिलक्षणस्तस्य च विविकासविस्तारक्षोभविक्षेपरूपतैवेति तदुक्तोपचयात्र शान्तस्वादो नि
रूपितस्यादिति ४६ ॥ ॥ ॥

रहानां विभावादिविषयावान्तरव्यापारदर्शनपर्यवक्रः प्रकृतरसोपसंहारः प्रतिपाद्यते पदार्थैरिति स्थायिशब्दोल्लिखितपक्रा
दिव्यापाराहितविशेषेष्वनुस्यूतस्य हर्षपर्यवसानभावे प्रमेहप्रभृतिमिश्रणे व नविभावे निर्वेदादिस्मि व्यभिचारिभावेरामाचोक्र
मक्रहूपक्रहा हासप्रधेष्वनुभावैरवान्तरव्यापारतया पदार्थी भवते वाक्यार्थः स्थायीभावो भावितो भावरूपता मानीतः स्व
दृतेसरसज्ञते प्रावधूव्वरतात्ता स्वर्यम ४७ त्र प्रविशेषलहृतात्युच्यते तत्र स्थाचाचा स्थाचार्यता स्थायिनीरत्याहीनाम्
गाराहीनां चपचथक्रैहात्ता निर्विभावादिप्रतिपादनेनाहृतास्यचतुलहृत्तोक्तमिति क्रियतरतिदीक्षरोष ४८ तत्र तावच्छे

पदार्थैरिह निर्वेदो मीचाद्दिस्वरूपकैः क्रोव्याविभावसञ्चार्यनुभावप्रख्यातां गतैः ४७ भावितः स्वदतेस्थायी रसः
सपरिकीर्तितः ललहूपो विभावैः क्रोवभेहाह्मभावपो ४८ रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः प्रमोदात्मा रतिः
सैव पनोरन्योन्यरक्तयोः प्रहृष्यमाणः शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ४९

तोक्तमिति क्रियतरतिवाक्यशेष ४८ तेच्छृङ्गारमाह रम्येति उत्पद्यमानिव ध्यमानं क्रमेण शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति कु
कुपदेशाप रमेतेत तत्र देश विभावोपवा स्मरासि सुतवु तेस्मि स्यर्वते न हस रोनप्रति विहितसपर्याः सुस्यपोता स्यहृनि
स्मरासिसरसतारात त्रगाहावरीवास्म रासिचनडुपाते ष्वावपोवर्तनानि बूला विभावोपयुक्ता हस्तेरत्नार्तिहितवचनेमच्चितः
सम्यगर्थः पादस्यासर्वपमपगात स्तन्मपत्वरसेष शाखाचाचिमर्दुरामिनयः षड्विकल्यानुवृत्तो भावः २ ग्रहृति विषया

र.मं.टी. पथ्याच व्यक्तिव्यंजनधातुना दशविधेनाप्यत्रलाभ्यामनाविस्पष्टोद्रुतमध्यालंवितपरिछिन्नत्रिधाप्येलयःगोपुछ
६६ प्रमुखाश्चमेरागतयत्तित्तोविसंयादितास्तत्वौघानुकृताश्चवाद्यविधयःसम्यक्प्रदर्शिताःकुशलविभावोपुष्पा
66 कुमारसंभवेरतीयःसर्गेऽत्रप्रसृतलक्ष्यःकुसुमान्यशोकइतिरत्युपक्रमेपथ्यातत्रैवमधुद्विरेफइतिवेशवि
नीवोपथ्याच्चशोकनिर्भर्त्सितपथ्याणोन्याहिउपमोगविभावोपथ्यालहुलतमपीकुरुतावलितत्त्वालरागो
धरेविम्बीताक्रवरात्र्पोलफलच्छलमेचगात्रयष्टिःमानसप्रतिमातिस्त्रीप्रतापिनाकेरप्युपापक्रमेभ्रम्यामानेमहा
तरुस्तरुणीतिचेतस्यलीलाइतःप्रमोहलारतिर्भ्यातगतिजापितस्तेतभावाइतिप्रवतेर्विभावोपथ्यादीर्घहंश
रर्द्दिदुक्लान्त्रिवहंनवाहूमताविशद्योःसम्यक्सीनधमोक्तनस्ततमुरःपार्श्वप्रसृतेरेव मध्यःपाणिमितोघनंचजंघ
नंपादवृद्धक्षीणत्वलोकःस्त्रोतंविकेनयेवमननःसृष्टंतत्त्वास्यावृद्धःपनोविभावोपथ्यामालतीमाधवे मपाप्र
प रतिरम्यान्याजुरागोपथ्यातत्रैव पान्यामुकुरितिमधुरागविचेष्टितेपथ्यातत्रैव स्तिमितविकसितानामि
ति ४९ ॥ प्मो:॥ ध ॥

येसत्वजाः इति अनुपव्यभिचारिणः अष्टौ स्थायिन अस्त्र द्वौ सात्त्विकाश्चेत्येकोनपंचाशत् पुत्रभां गत्वेनोपनिवध्यमा
नाः शृंगारं संपादयन्ति आलंवनोद्दीपनानुगुण्यमरणादिवत्रालेवणाद्विभावाद्भत्वेन तत्तादात्म्येन चोपनिवध्यमा
नाविरुद्धं ते प्रकारी तरेणाविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ५० विभागतः संयोग इति अयोगविप्रयोगविशेषत्वादि

येसत्वजाः स्थायिन एव चाष्टौ त्रिंशच्च येऽपि व्यभिचारिणस्तु एकोनपंचाशदमी विभावानुभावानिबद्धाः प
रितोषयन्ति आलम्बनोद्दीपनसरणानुरूपाः एवं कृष्णपादे तावि रसंहुमिसं ५० अयोगो विप्रयोगश्च संयो
गश्चेति स त्रिधा तत्र योगोऽनुरागोऽपि नवयोरेकचित्तयोः ५१ ॥ ॥

प्रलंभस्यैतत् साम्यन्यापि व्यापित्वेन विप्रलंभशब्द उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति तेन प्रकृतः तथाहि इत्वा संकेतं समयाधीनो
व्यतिक्रमेणाध्येनापकानुरागानुसरणा हि विप्रलंभशब्दस्य मुख्यप्रयोगवचनार्थत्वात् तत्रेति योगोऽन्योन्य
स्वीकारः तदभावश्चायोगः परतंत्रेणाविप्रकर्षेऽपि वा नायाप्तत्वात् सागरिकामालत्योर्वत्सराजमाधवाभ्यामि
वेदवादेशशिवयोरिव समागमो योगः ५१

दशावस्थस्थिति ५१ अभिलाषरति ५३ साहाहिति अभिलाषोपयथाशाङ्कं तलं क्रोडिताय्यैव अंसशयीः तत्रपरिग्रह
हमेति विस्मयोऽयथा ललनाकालोकनतन्व्याः शिरः कुचपततपुवा तयोरंतरविमर्गा रष्टिमयूत्यादपनिव आनंदोप
याउपप्रोक्काराग्नप्रहिणुनयनेतर्कपमना गन्ना क्काशे क्रोपगलितहरिताः शीताक्रिरताः सुधावद्या सेरूपवनक्का

दशावस्थः सततारावभिलाषोथांचेतनं स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः जडतामरणां चे
ति दशावस्थ पयोत्तर ५२ अभिलाषः सहातत्रक्कांते सर्वांगसुन्दरे दृष्टश्रुतेवातत्राविस्मयानंदसाध्वे
सः ५३ सान्नात्थाति कृतित्वप्रक्का प्रामायासु दर्शने भ्रूतिर्व्याजात्स्वांगीत्समागमादिगुणास्तुते ५४
सात्तुभावाविभावाभ्यां चिंताद्याः पूर्वदर्शिताः ५५ दशावस्थत्वमाचार्य्यैः प्रायोवृत्त्या निदर्शितं महाकविप्र
वंधेषु दृश्यते नंतता ५६

रैः रत्नस्तंताविरनन्योत्स्मामक्षांनवलवलिपावप्रराविनंा साध्वसोपप्या व्याहृताप्रीतवचोनसंदधेगांतुमैच्छद
वनांविताम्भुक्कासेवतेस्मरापंनेपराप्युरविस्मान्वतथाप्यरतपेविनाकृतः ५५ दशेति ५६ ॥ ॥ राम
६७

दिग्प्रांतेत इष्ट इति शेषेप्रकंन्नक्लाम्मितादिकूसस्यद्वास्वगंतव्यम ५७ स्यप्पाविप्रयोगमाह विप्रयोगस्त्विति प्राप्तयोरप्रा
प्तिविप्रयोगस्तस्य हेतुर्मेदोमानःप्रवासश्च स्यपद्योर्द्विविधःप्रतापमानेरेर्ष्यामान इति ५८ तत्रेति प्रेमपर्वक्लावशीकारः
प्रतापस्तद्गोमस्तः सचेनाप्रकृयोर्द्वयोर्भवति तत्रनायकृस्याश्मिन्नेवल्लतानरे लेममवस्वन्नामाग्रहचेतेता:मारूसेः इन
क्रोतुन्नचिरमसरोहावरासेवू तपञ्जपीत्यापारेदुमनारतामेवतावीस्यवदूतयात्रातयाहरविरवु ग्रलातिभोकुः प्र
तामीन लिंःमापिक्लापापघ्या ष्मीवाकातिरानत्व प्रतापवुपितोहरुद्रारे।वांसतंम्भमविस्मितास्त्रिमुवनगुरुमोसोम

इष्टश्रुतेर्मिन्नाद्धाम्नद्विंचौत्सुकंप्रजायते अथामोद्विंननिर्वेदोग्लानिःद्विंनातिचिंतनादिति ५७ विप्रयोगस्ववि
रहदेहस्तमयोर्द्विधामान प्रवासमेदनमानोपिप्रतापेर्ष्ययोः॥ ५८ तत्रप्रतापमानःस्यात्लोपोवाचितयाद्दयोः ५९

घःप्रतापामपरोभवत नामितशिरसोगंगालोवृतपाचरतारह नावव तुमवतस्य हस्येतद्विलहमवाप्य तस्मा।।उभयो
:प्रतापमानो:पध्यापतास्य वृविध्यापा·दोहूवि·स्यविध्यपद्मुनागामान रत्नाती गोचलाद्दोगरुतामासहिताच्याग
गक्रोमल्लोत्व॥ ॥

र.मं.टी.ग्रा ताम्मिति उत्तव प्रापितेति र ष्यीमानः पुनस्त्रीणामेव नापि क्रांतस्य संगिनि स्वकांते उपलब्धे सत्यान्यासंगः स्मृतो वानुमितो
६८ दृष्टो वा स्यात्तत्र स्मृत्वा मम सखीवचनात् स्याद्विश्वास्यत्वात् यथा समेव पुनरुत्वं नवनीतवृत्यहृद्यावृत्तापि दुर्मतिर्गा
६४ मिथ्याप्रियपद्गारितामधुमुखेनास्या पुञ्चली हृता किं त्वेतां हि मत्प्रो ह तां प्रणापि नामे णामेवाहि वृत्ते हितः वृधाग्ना
तनपावंपवृद्धिमुखसखीक्तं वाक्तिमस्मत्सुहृत् उत्तवप्रापितविभ्रमो वो मानोपच्या रुदस्य निर्मत्यनमर्यो मसि स्मर रमराध्या
लोसमालिंगिता केनालीवृमिं हत वाघवृक्षियितं रावेमुखा तास्यसि उत्सुत्सवप्रपरं परामुशायेन स्मृत्वावचः शीर्ष्णा णाः

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोन्यासंगिनि प्रिये स्मृते चानुमिते दृष्टे स्मृतिस्तत्र सखीमुखात् ६० ॥

सख्यां ते शिथिलीकृतः कमलया कंठग्रहः पातु वः सोगी क्वानुमितोपथ्या नव नखपदन्विन्द्रं गोपपस्यंपुवृत्तेनस्य
गपतिपुनरोष्ठपातितान्तरङ्ग प्रतिदिशामपर स्त्रीसंगसंसी विसर्प्यन्नवपरिमलगंधः कुमशाखोवरीतुगो
च स्तवनं नक्रालियतोपथ्या केलि गान्तसवल्लभे विकुप्यए कैश्चवच्छ्या तांतां दुहृमधुपपरि हासस्वं विभ्रपरुणा राम ६८
दिहृो ॥

दृष्ट्वैव पद्मा प्रभामंडलस्य प्रताप वृद्धि तं हृष्ट्वा देवी स संभ्रम मविस्मितं तस्य त्रिभुवन गुरुः श्रीव्यास मुखाः प्रणामपरो भवत नमिता शिर सोऽगात्‌ लोकेन तथाचरणाः हृता व वनभवत स्य हृष्ट्वे तद्‌ धूलहृम वस्थितस्म ६० ६१ एवमोनंतरस्त तद्विप्रियवचसा पद्मा स्मितनया स्त्राभिस्ते धवलपीत विम्बम रवश शीह गत्ते पापुरुवामि वैवित्र चेतिपरितः वपुस्ते लाव तयं विरतिम घु रहिहृतोहदंकुर

उत्खचाप्पितभो रोगांकुमोत्र सवलनवुलिप्तताः त्रिधातुमानिद्रोहरुः साहाद्दिन्द्रियगोचरा। ६१ यथोन्नगेणुसः पद्मि रूपापेतसमुपाचरेत साप्पामे देनदानेन रत्नुवेहारस्तीतरे ६२ तत्त्वप्रिय वव: साममे दत्तत्स रत्नुपार्जनम स्मनेव्या तेनमरवादे ध्यादृवा: पतनेनतिः ६३ साप्पासोचपरहाता: स्यादुपेहावधारतां रमसन्नो सहषीदे: क्रोपधं सोरसी तर क्रोपचेष्टाचनाराणां प्रतिवप्रतिपादिता: ६४॥ ॥

ततोपारुष्यमुतत्र हृदपेनाघगुणानं ईहाव रोगानपनेमुरवं मवुन्नेनवुहेन दैनदंतमधरं नवपल्लवेन संगानिचंपवृहते: सविधायवे था: कृतेकृषं परञ्चित वाजपलेन चेतः नायिकासमाव नेनमेदोपधामनेव कृतेप्याज्ञामं गेरुधमिवमपातेप्राता तथाथताम्सि त्वाह सविस्तनसिहषेहुम्नुवऊशःप्रकोपः कोप्यन्यः पुनरपम सीमाघगुणा तोहव्यापत्रासि॥ ॥

ध्वा प्रियसहचरा तामपि गिरः हतं स्याजेन मम बाद्वेपया मा छेः सर्गे मुद्गन्त पहसिता स्निग्धालिनादैरिव पद्मे पाद्मयोः प
नेनेनातिपथ्या तो उरस्को टिविलगाविडरं दृष्टा तावाक्य प्रीउ स्य स्म हि त्व त्रमा ता पड स्य उ स्मो अं ते द्वि स्य वृहदृ उपे हात
दवधीर तीप ध्या किंगतेन नहि प्रकृष्ट पे त नेष्वरोपर षित तानवि सा धी स्मान पे नमनु नो प श्व वा विप्र पा ति नन पन्न
तनेयः रम सत्रा तट मो दः कूपम्नं शोरसी तर पथ्या ममेव स्म भिव्यक्तालीह सवृत्त विपूला पापविभवप्रिरथ्याला स
चः हत कृ तवृ संर भवेति गा तः प छे प छो वि स्मि हमि ति से चा स्यस हसा हृता स्वेषी वर्दः स्मितमधुरमालिन तिवचं ६२
६३ ६४ स्वप प्रवासविप्रयोगाः कृतापतः रति स्यापः कृतार्पजः मम दृगमन शो वाह कार्पवश मम त्तो वुदि पर्व वृत्वाता
स्तभाविस्पष्ट तेमानतपावि विधाः तत्र पा स्य स्व वा सोपथ्या हातपाहि स्य स्य नास्या स्या उ हता नी स्य धीरातारह स्तं भ कं
ताभमर घांघरमुपे स्याविरह सरि तान्वो १ तकृ स्य वासोपथ्या प्रहरांविरता वित्य मर स्वप घ पथ्या वा दृशो रं तपि ताः प्र
ते प्र तरितास थी हृहं तान्नै पलेनापि न पाति लोचनपथ्यं वृतांतेति नान न्वापि उ स्म वक्ष्य रता दृह दृवसुधः हूवा स्व पर्तो हशो
ताम शी पश्चिमा वृत्यं वृषमपि ध्यात्वा विरति छुति॥ ॥

गतप्रवासोपपाउत्संगे वामलिनवमवेसोम्यवि हित्यवागामि स्रोचांवृविरचित पदं गेपसुम्रानुकामा तंचापाइंतिप
नपनसलिलैः सारपिलावृधेविम्रयोमपः स्वपमविहूतामहे नाविस्मरंतीस्यागकृहागतयोस्त्प्रवासाभावाह्य
मकासस्वचागतप्रवासाविशेषात्रैविध्यमेवपुनः हितापराति उम्यातनिर्गतवाताहिजन्यविप्रवास्वरवकाहिजवि
लवाहूतुहिपर्वक्लाहूरूपए वंतन्मम तः प्रयातः पथार्दसीपुरुरववसोर्विवृमोर्वस्पीपथाचकृपालवुं उत्ताहूता

कार्यतः संभ्रमाद्वापान्प्रवासोभिन्नदेशता हृपोमचाप्कनिः स्वासक्लार्शपलंबालकाहिता ६५ सचमावाभवन्त्रे
नत्रिवापोतुद्रेपर्वकः हितीयः सहसोत्पन्नोदिव्यमानुषविप्लवात् ६६ स्वरूपान्यत्वकरणात् शापजाः स
न्निधावपि मतेत्वेकृत्रपन्नान्यः प्रलयश्चोवए वसः विश्लेषत्वेनसंगारः प्रत्यापन्नेतुनेतरः ६१ ॥

पांमालत्यांमाततामाधवयोः स्वरूपान्यत्वकरणाहिति यथाक्लाहंवर्पावैशंपायनश्चेति ६५ ६६ स्तेत्विति यथ
नुमतीमरणाहजस्य करुणएवरघुवंशकांदवर्णानुप्रथमंकरुणः स्यात्राशमरस्वतीवचनाहुर्त्प्रवासश्रृंगारएवेति ॥

र.मं.टी.
७०
70

तत्रत्रापि नां प्रति नियमः अलापायोगयोरन्के ६८ अथ संभोगः अनुकूलाविति यथा: प्रियेण्क्रिमेतादृमपिद्रि
मविमं हमहम्मं हमा सन्निपो मा हृविचलि तत्र यो लंतन्स्य तारह्नेमे गा सपुलेवृपरि रंभ व्याप्य ते कै कहो स्मोर विहितग
तपामा सन्निपामा व्यरं सीत विमिश्छं तु शको न ह स्वमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहो नि द्रा वा क्रिमु विषवि सर्पः किमु

अलापायोगयोरन्या प्रवासे शोचितत्रिया कूलहां तरितेर्ष्यायी विप्रलब्धाथ खंडिता ६८ अनुकूलौ निषे
वेतां यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्विताः ६९ ॥

मुहः तव स्पर्शे स्पर्शे ममाहृपरिमोहं दृष्यगराते विकारः क्रोध्यंतर्जं उपति चातायं वकुरुते यथाप्यमेव लावण्यामृतवर्षि
तिा प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामलेवे षांगाम्भिवतेपयाधरभरेरतन्वंगि हृ रोलते नाशावेशमयोजवृतवृतसर्पयत्रगर्भो राम
त्वमनुष्यप्रीतिलकैः सहेलमलकैः अंगेरिवापीयते ६९ ६९ ॥ ॥ ७०

० चेष्टा इति तोश्चमो हाहूतयोनापवृष्णक्वासहर्शिता: १० रसपेदिति व्याख्य संभोगेपरं गेवुनि विष्कोयिक्राश्वेयि स्फूर्तिका
रति ७ नर्निविश्रूते यथा स्त्व त्वर्पेषु हपिते स्मर १ नोव्याप्तनेह स्तेन उद्दिन्नापर स्पदुनरवृ शतस्य स्वलहृ
ते शोवृ इति नायकनापिक्त कै शिंढ्री वृत्ति नाटकुनादि वृ्ाले हृपुक्ते वृ्विपरं परावगत स्य वित्यसं न्यात्र नानुत्त तपेनोत्से

चेष्टास्तत्र प्रवर्तंते ला न्ला घ्वाहृशपोषितां दा हिताव्यमाईयपे स्तास्मनुहृपा। प्रियं प्रति १० रसपेद्धादुक
त्वात्तः वृला ज्ञी ग दिभिश्च तानन्या स्व माचरेत्तिं विनर्मतत्स्वकं नच ११ ॥

हित चाउसंहृयान: ५ वृवि: श्रृंगारमुपतिव श्रीपात ११ इति श्रृंगाररसरस: त्र्यथ वीर। वीर: प्रताप विनयादि प्रताप
विनयादिभिर्विभावित: कूरता ५ रूदानाघेर नुभावितो गर्व धृतिहर्षा मर्षस्मृति वितर्क प्रभृतिभिभीवित उत्साह:
स्थायी स्वदते भावक मनोत्सा शनेदापवप्रम वतास्येष वीर: तच्च दवीरोपिपथा नागानंदे जीमूतवाहनस्य ॥ ॥ ॥

र.त.टी. ७१ युद्धवीरो वीरचरिते श्रीरामस्य दानवीरः परशुरामवलिप्रभृतीनीत्यागः सप्तसमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरि
ति खर्वग्रंथायितमुक्ने संधिविगलद्बहुः स्फुरत्कोपज्ञमं निर्यन्नाभिमरोजवृत्यलकृदागंभारसामसूनि पात्रावा
प्तिसमुत्सुकेन वलिना सानंदमालोकितपात्र पाहृः क्रमवर्धमानमहिमा प्रपंचपुरारेर्वपुः स्फीच प्रासिद्धः पथ्या
ममेव लक्ष्मीपयोवरोत्संगवृंवुमारुणितोहरः वलिरेषसपेनास्यभीहृतापात्रीकृतः वुरः विनपादिभुपर्व

वीरमता पविनपाथ्यवसापसन्यमोहाविषादनपावेस्नपविक्रमाघैः उत्साहमरः सचदयार
णादानयोगात्रेधाकिलात्रमतिगर्वधृतिप्रहर्षाः १२ १२ ॥ ॥

पुराहूतमनुसंवेपं प्रतापगुणावर्जनादिवीराणामपि भावत्रैविध्यं प्रापोवाह पुष्पेश्वरक्रमनपनाक्रोधानु
भावराहितोयुद्धवीरोन्यथारौद्रः १२ इतिवीरः ७॥ ॥ राम ७१

अथ बीभत्सः बीभत्सः कृमिपूतीति अर्पतामह घृणासि पूतिगंधिप्राय विभावोद्भूत जुगुप्सास्थायिभाव परिपोषरूपाल्लक्षणा
उद्वेगी बीभत्सः प्रथमोल्लतीमात्र वरमनन्तानां उद्वेगत्वोत्कृत्य कृतिमिति रुधिरांत्रकीकसवसामांसादि विभावक्षोभणोवीभ
त्सोपष्टा अतएव तत्र हृल्लकपालनरयकुरवकुराक्रकरा भैरवकूरि विस्मयरागारवभैरेराघोषपत्यवरं पातक्षुधितरक्तो कुईमघ
नप्राग्भारघोरोल्लसद्घोलालस्वनभारं वधुरवपुर्वघ्राह्दरंधावति रम्यक्षविर— जघनस्तनादिषु घृणा शुद्धो बीभ

वीभत्सः कृमिपूतिगंधिकलिलप्रायैर्जुगुप्स्यैकभूरुद्वेगी रुधिरांत्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः वैराग्याज्जघ
नस्तनादिषु घृणा शुद्धोनुभावैर्वृतो नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगार्तिशंकादयः १३॥ छ॥ ॥

सोपप्लवान्तं वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिंडौ पयोधरौ मांसास्थिकूटं जघनं नरः कामग्रहातुरः नचापश्यत्तदेव विरक्तोप्येतानेवा
न्तसमानो विरज्यते १३ ॥ श्रीहरिर्जयतितराम्॥ छ छ छ॥ ॥

द·रू·टी· अथ रौद्रः क्रोधो मत्सरैरिति मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः
९२ ः उग्रेण भो तव तपस्तपसा दहामि पक्षांतरस्य सदृशं परशुः करोतु वैरिवैकृताद्विभावो यथा लाक्षागृहेति वेण्यां इत्ये
वमादि प्रस्वेदनवक्त्ररागताद्यनुभावैरमर्षादिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः परशुरामभीमसेनदुर्योधनादिक
व्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादावगंतव्यः १४ अथ हास्यः विकृताकृतीति आत्मस्थान्विकृतवेषभाषादीन्परस्था

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोस्य रौद्रोनुजः क्षोभः स्वाधरदंशकंपभ्रुकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः शस्त्रोल्लास
विकत्थनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहैरत्रामर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौग्र्यवेगादयः १४ विकृताकृतिवाग्वे
षैरात्मनोथ परस्य वा हास्यस्यात्परिपोषोस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः १५ ॥ ॥

न्विभावानालंबमानो हासः हास्यस्तत्परितोषात्मा हास्यो ह्यधिष्ठानः उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात्त्रिविधो भवति आत्म
स्थो यथा रावणः जातं मे परुषेण भस्मरजसा चन्दनोद्धूलनं हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लिष्टा जटाः कुन्तलाः रुद्राक्षैः
सकलैः सरत्नवलयं चित्रांशुकं वल्कलं सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः परस्थो यथा भिक्षो मांसनि राम
षेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वेश्यांगनाभिः सह ॥ ॥ ॥ ॥ ९२

वेशपाद्व्यग्रचित्तः कुतस्तव घनं घृतेन चौर्येण वा चौर्ये घृतपरिग्रहे येषि भवतो न दृष्टस्य कान्या गतिः १५ स्मितमिति उत्तमस्य स्वप
रविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य विहसितोपहसिते अधमस्यापहसितातिहसिते उदाहृतया स्वयमूह्याः व्यभिचारिणा
श्चास्य निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्छासहचारिणः १६ १७ अथाद्भुतः अतिलोकैरिति लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्तनादिवि
भावितः साधुवादाद्यनुभावास्यापि छो विस्मयः स्थायिभाव हर्षवेगादिव्यभिचारिभावभावितो रसोऽद्भुतो यथा दोर्दण्डाञ्चि

स्मितमिह विकासिनयनं किंचिल्लक्ष्यद्विजं हसितं मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकंपमुपहसितम् १६ अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्तां
गम्भवत्यतिहसितं द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः १७ अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः कर्मास्य साधुवादा
श्रुवेपथुस्वेदगद्गदाः १८ ॥ ॥

तचंद्रशेखरधनुर्दण्डावभंगोद्यतष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिंडिमः द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्मांडभांडोदरभ्राम्यत्पिं
डितचंडिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति इत्यादि १८ अथ भयानकः विकृतस्वरेति रौद्रस्वरश्रवणात् दृष्टा दुःसत्वदर्शना
च्च भयस्थायिभावः प्रबुद्धो भयानकोरसः तत्र सर्वांगवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः त्रासादयो व्यभिचारिणः ग्लानिमपानकः प्राणतः शङ्कितस
मस्तं त्यक्तुं श्रीमदपशनैः २ यथा यथागतेनैव दिशश्चतो दिगम्यतो यथा वा नष्टं वर्षवरैरिति रत्नावल्यां ॥ ॥ ॥

र.त.टी. यथा वा स्वगेहात्त्वयि याते ततउपचिंतवान् मयो गिरिस्तस्मात्सो रक्ष्माहन्नम स्माहयिगृहं। तदन्तं गान्यरो रात्रिन्नि विशमाना नगतापत्य
७३ रातिः क्रोली येनवविरुज यपावासुचक्रित॥७९ अपवरूताः इष्टनाशादिति त्वाचेतोरु स्त्रस्य वंधुप्रभतेर्विनाशादनिष्टस्यतु वधनाः
73 आपोहशोक प्रहर्षः कृताः। तमान्वितेत्र नुभावानः प्वासादिवूयनं व्यभिचारित्वंश्चापस्मारोहयः इष्टनाशात्करुतोयथा अ

विह्वलः स्वरस्त्वोहर्म यस्मावेभपानकः सर्वांगवेपथुः स्वेद शोषवैचिन्त्यलहताः दैन्यसंभ्रममोहादि स्वासादितत्सहोहरः।
७९ इष्टनाशात्ने कपोतशाक्रोस्मा कृरुतोनुतं निःस्वासोच्छ्वासहितत्सभप्रलवितावयः ८० स्वापापस्मारैरेन्योधि
मरतालस्यसंभ्रमाः विषादजननोन्मादचिंताद्या व्यभिचारिताः ८१ प्रीतिमत्साहयोभावाम्नापाहार्हपोरसाः हर्षो
त्साहादिपुस्यश्रुमतभावानेवकीर्तिताः ८२॥ ॥

यितायस्तिनार्यनावसात्युमिया पोस्थित पातयापुरः दृष्टरोयरुषाह्लतिहितैाहरक्रोधानलमस्मदेवलम रत्यादिरतिप्रलापः अ
लेखावान्ते: सागरिक्रापावंधनाछयारतावल्यां ८१ वीनाशिष्यवम॥८२॥ ॥ ॥ राम
७३

द.रू.टी. ७४

षड्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिरिति विस्तरपरीचाहारसंहृतिक्षशोभाभिमानोद्यगुणकीर्त्तनं चेत्यादीनि षट्त्रिंशल्लक्षणान्यालंह
रणानि सामभेदप्रदानं चेत्येवमादीनि संध्यंतराण्येकविंशति उपमादिष्विवालंकारेषु हर्षोत्साहादिष्वंतर्भावान्न पृथगुक्तानि
८३ रम्यमिति स्वयम् ८४ विरसोऽस्तु तेनापि बंधेन येनविद्धस्तनो रागनिबंधहेतुः स्याद्विसलं तमेतं तमहीशगोष्ठीविदग्धभाजा

षड्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः लक्ष्यसंध्यंतरांगानि सालंकारेषु तेषु च ८३ रम्यं जुगुप्सि
तमुदारमथापि नीचमुग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं तन्नास्ति
यन्न रसभावमुपैति लोके ८४ श्रीराम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दशरूपमेतत १७ ॥ इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके चतुर्थः प्रकाशः ४ ॥ समाप्तोयं ग्रंथः ॥२२॥ ॥

राम ७४

काव्य

दशरूपक सटीकं

१८।।